

Обласна краєзнавча конференція
учнівської молоді

«Краєзнавчі нариси Запорізького краю»,

присвячена 80-річчю утворення
Запорізької області

Частина 1. «Туристсько-краєзнавча
експедиція учнівської молоді
«Мандруємо Запорізьким краєм»

Тези доповідей

м. Запоріжжя, 22 листопада 2019 р.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ
ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ЗАПОРІЗЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР ТУРИЗМУ І КРАЄЗНАВСТВА, СПОРТУ ТА
ЕКСКУРСІЙ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ»
ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД «ЗАПОРІЗЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ
МУЗЕЙ» ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

«КРАЄЗНАВЧИ НАРИСИ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ»

Матеріали (тези доповідей) обласної краєзнавчої
конференції учнівської молоді,
присвяченої 80-річчю утворення Запорізької області

**Частина 1. «Туристсько-краєзнавча експедиція
учнівської молоді «Мандрусмо Запорізьким краєм»**

УДК 913 (477.64)

М58

*Рекомендовано науково-методичною радою комунального закладу
«Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства, спорту та
екскурсій учнівської молоді» Запорізької обласної ради
(протокол № 3 від «17» грудня 2019 р.)*

Збірка матеріалів (тез доповідей) учасників Обласної краєзнавчої конференція учнівської молоді «Краєзнавчі нариси Запорізького краю», присвяченої 80-річчю утворення Запорізької області. Частина 1. «Туристсько-краєзнавча експедиція учнівської молоді «Мандруємо Запорізьким краєм» – Запоріжжя: – КЗ «Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді» ЗОР, 2019. – 52 с.

Редактори: Янущенко Д.В., завідувач відділу краєзнавства та патріотичного виховання КЗ «Центр туризму» ЗОР;

Сало Ю.О., керівник туристських груп (експедицій) відділу краєзнавства та патріотичного виховання КЗ «Центр туризму» ЗОР.

Метою конференції є залучення учнівської молоді до пошуково-дослідницької діяльності, виховання поваги та бережливого ставлення до історико-культурної спадщини українського народу, природи рідного краю.

У 1-й частині збірки представлені матеріали секції ««Туристсько-краєзнавча експедиція учнівської молоді «Мандруємо Запорізьким краєм»» (експедиції стаціонарні та з активним способом пересування, подорожі до крайніх географічних точок та центру Запорізької області).

Для педагогічних працівників та учнівської молоді позашкільних закладів освіти, а також всіх зацікавлених у вивченні та збереженні історико-культурної та природної спадщини Запорізького краю.

З М І С Т

ВСТУП	4
<i>Писанець Артур, ПОДОРОЖ ДО КРАЙНЬОЇ ПІВДЕННОЇ ТОЧКИ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ</i>	6
<i>Павліш Станіслав, ПОДОРОЖ ДО КРАЙНЬОЇ СХІДНОЇ ТОЧКИ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ</i>	11
<i>Бабаніна Ольга, ПОДОРОЖ ДО КРАЙНЬОЇ ЗАХІДНОЇ ТОЧКИ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ</i>	15
<i>Щербак Дар'я, ЕКСПЕДИЦІЯ ДО КРАЙНЬОЇ ПІВНІЧНОЇ ТОЧКИ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ</i>	20
<i>Дятлов Артем, Лісняк Вероніка, УНІКАЛЬНА ТОКМАЧЧИНА – ГЕОГРАФІЧНИЙ ЦЕНТР ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ</i>	24
<i>Шмирльова Анастасія, ЕСПЕДИЦІЯ УЗБЕРЕЖЖЯМ АЗОВСЬКОГО МОРЯ, ПРИСВЯЧЕНА 80-РІЧЧЮ УТВОРЕННЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ</i>	29
<i>Чикалова Евеліна, ФОРТЕЦІ ДНІПРОВСЬКОЇ ЛІНІЇ НА Р. КОНКА</i>	34
<i>Кривицька Діана, ГУЛЯЙПОЛЕ – ПОЛОГИ: ШЛЯХ СЕЛЯН-ПОВСТАНЦІВ</i>	38
<i>Зейналова Амалия, Рогачова Поліна, Божинський Євген, ГЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ СТЕПОВОГО ПРИАЗОВ'Я</i>	41
<i>Даниліна Анастасія, НІМЕЦЬКІ КОЛОНІСТИ НА МЕЛІТОПОЛЬЩИНІ</i>	47

ВСТУП

На південному сході мальовничої України, в лівобережній частині басейну нижньої течії Дніпра на 27 тисяч квадратних кілометрів розкинула свої володіння територія Запорізької області. Але так було не завжди...

Сучасні кордони Запорізької області пройшли довгу історію трансформацій та змін.

Ще з давньої кам'яної доби землі Запорізького краю приваблювали різні племена. Про це свідчать залишки поселень, зупинок, могильників неандертальців, кроманьйонців, представників ямної, зрубної культур, кіммерійців, скіфів, гунів, печенігів, половців та інших. У XV столітті землі Запорожжя входили до Кримського ханства, а вже в XVI столітті активно заселялись українцями.

В цей же час на Запоріжжі розвивається козацтво, в Приазовських степах кочують ногайці, по берегах Дніпра, Конки, Жеребця засновують свої зимівники козаки. А на острові Мала Хортиця Байда Вишневецький зводить свій замок – вагомий елемент в системі козацьких укріплень.

У XVIII столітті землі нашого краю перетворюються на плацдарм воєнних сутичок російських та татарських військ. Тоді ж починається будівництво Дніпровської укріпленої лінії і активується заселення Запорізької землі.

У серпні 1770 року зводиться перша в Дніпровській лінії Олександрівська фортеця, що дала початок сучасному місту Запоріжжя. Далі на карті нашого краю з'являються ще шість фортець. Поряд з фортецями створюються поселення відставних солдатів.

У XIX-XX столітті запорізькі землі заселяються представниками різних національностей та віросповідань: менонітами, росіянами, болгарами, чехами, албанцями, греками, татарами та представниками інших національних меншин. Поступово розвивається транспортна інфраструктура, індустрія, створюються міста і селища. До 1939 року територія нашого краю входить до Катеринославської та Таврійської губерній. І тільки 10 січня 1939 року була виділена окремо Запорізька область з адміністративним центром у м. Запоріжжі. Пізніше ще відбувалися певні зміни кордонів області, та з другої середини XX століття область має незмінні кордони, відповідні сучасним.

З моменту офіційного створення Запорізької області пройшло 80 років... Цього року, відділом краєзнавства та патріотичного виховання Запорізького обласного центру туризму і краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді було організовано та впроваджено обласну програму учнівської молоді «Мандруємо рідним краєм». У процесі реалізації програми взяло участь 22 гуртка Центру туризму (загальною кількістю 254 осіб), здійснено ряд стаціонарних експедицій, походів та експедицій з активним способом пересування.

Та найцікавішими, на нашу думку, стали подорожі до крайніх точок і географічного центру Запорізької області, де проводились акції зі встановлення пам'ятних тимчасових знаків. Окрім того, поряд з пам'ятними знаками учнівські групи закладали, за давньої туристською традицією, капсули з посланнями

наступним поколінням дослідників. До речі, така акція зі встановлення пам'ятних знаків на крайніх точках області в Україні реалізовується вперше.

Першою була проведена подорож до крайньої південної точки Запорізької області, яка розташована на Федотовій косі, поблизу відомого курортного селища Кирилівка Якимівського району.

Далі було встановлено пам'ятний знак на крайній західній точці області в Кам'янсько-Дніпровському районі, поблизу найбільшого мультикомплексного могильника Північного Причорномор'я – Мамай-гори.

На півночі пам'ятний знак було встановлено біля групи аланських курганів, на межі з Дніпропетровською областю.

На крайній східній точці краю знак встановили поблизу селища Розівка. В цьому ж районі учнівські групи познайомилися з мальовничими гранітними глинами Кам'яних Могили.

Насиченою була програма акції зі встановлення тимчасового пам'ятного знаку «Географічний центр Запорізької області» поблизу села Покровське Токмацького району. Сподіваємось, що тут у майбутньому буде встановлено постійний пам'ятний знак, який стане новим цікавим об'єктом на мапі туристичних маршрутів Запорізької області.

Під час подорожей юні туристи відвідували історико-археологічні, етнографічні та краєзнавчі музеї краю, археологічні та геологічні пам'ятки, вивчали природні заказники та заповідні території. У пішохідних походах Приазов'ям нитка маршруту пролягала поряд з вітряками Ботієвської та Приморської вітряних електростанцій. У цьому ж районі гуртківці вивчали територію Корсак-Могили та затоплені кар'єри краю, проводили палеонтологічні дослідження на узбережжі Азовського моря. На річці Конці були досліджені фортеці Дніпровської лінії, що потопують серед степової рослинності. В експедиції Гуляйпільським краєм юні мандрівники познайомилися з батьківщиною Нестора Махна. А на Мелітопольщині туристські групи провели експедиційне вивчення етнографічних особливостей території колишніх німецьких та чеської колоній.

Насичена враженнями і подіями обласна програма завершилась. Проте, інтерес учнівської молоді до пізнання і відкриття нових, цікавих об'єктів і маршрутів на карті Запорізької області та всієї України в цілому лише підвищився. Є сподівання, що за активної допомоги Запорізького обласного центру туризму і краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді ще тисячі дітей не лише Запорізької області, а й з інших регіонів України зможуть пройти цими маршрутами та відкрити для себе свій край з іншої, чарівної та захоплюючої сторони.

*Співробітники відділу краєзнавства та патріотичного виховання,
Янущенко Д.В., Сало Ю.О., Савельєв О.Г., Вагеннік О.М., Солоха О.В.*

ПОДОРОЖ ДО КРАЙНЬОЇ ПІВДЕННОЇ ТОЧКИ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

*Писанець Артур, 5-А клас ЗОШ №7, м. Бердянськ, вихovanець гуртка «Юні екскурсоводи»
КЗ «Центр туризму» ЗОР*

Керівник: Белінська О.С., керівниця гуртків КЗ «Центр туризму» ЗОР

Маршрут подорожі: м. Бердянськ – м. Приморськ – церква Святої Трійці – Приморський краєзнавчий музей – смт. Приазовське – пам. Золотому оленю – Федотова коса – крайня південна точка Запорізької області (196 км).

08 жовтня 2019 року групою вихованців КЗ «Центр туризму» ЗОР з м. Бердянськ та їх керівниками, в рамках обласної туристсько-краєзнавчої експедиції учнівської молоді «Мандруємо Запорізьким краєм», присвяченої 80-річчю утворення Запорізької області, було проведено експедицію до крайньої південної точки. Завданням експедиції було також встановлення тимчасового пам'ятного знаку «Крайня південна точка Запорізької області». У рамках програми подібні знаки встановлені й на інших крайніх точках та в Географічному центрі області. Поїздка учасників була організована керівництвом КЗ «Центр туризму» ЗОР.

Стартувала наша експедиція з Бердянська, який розташований на північному узбережжі Азовського моря. Засноване місто у 1827 році на місці козачих та рибальських поселень, які з'явилися тут у середині XVI століття. Перші поселенці – запорізькі козаки, які заснували на місці майбутнього міста форпост та поселення Запорізької Січі і займалися землеробством, рибальством, скотарством, бджільництвом.

Розвинувся Бердянськ на базі морського порту в затоці Бердянської коси. Це одна з найбільших серед морських кіс: її довжина – 18 км, а ширина до 2 км. Своїм виникненням коса завдячує річці Берда, що впадає в море на сході від її початку. Умовно косу ділять на три ділянки – Ближня, Середня і Дальня. Ближня коса починається гирлом річки Берди і закінчується біля солоного лікувального Червоного озера на території Бердянського курорту.

Ф 1. Біля церкви Святої Трійці

Наше місто отримало свою назву завдяки ногайцям. Слово «Бердянськ» тюркського походження, походить від назви річки Берда, що в перекладі означає

«багатий». Довжина її 125 кілометрів, вона зарегульована водосховищами, ставками. Бердянське водосховище біля с. Осипенко, збудоване у 1954 році, забезпечує водою місто.

Місто Приморськ було першою нашою зупинкою. Колишня назва – с. Обиточне, потім – м. Ногайськ. У XIII ст. в Північному Приазов'ї оселилися ногайці. Це були кочові тюрськокомвні племена, які займалися переважно скотарством. У XVIII ст. вони опинилися під юрисдикцією Російської імперії. Спроби влади нав'язати ногайцям осілий спосіб життя призвели до того, що в другій половині XIX ст. вони залишили ці землі та оселилися в Туреччині.

На околиці міста ми відвідали церкву Святої Трійці, яка є пам'яткою архітектури всеукраїнського значення. Свято-Троїцький храм був закладений у 1814 році на березі р. Обитічна на честь перемоги у війні над Наполеоном 1812 року. Ці землі належали графу Василю Орлову-Денісову – активному учаснику французько-російської війни 1812 року. Більше одинадцяти тисяч десятин землі на узбережжі Азовського моря Василь Орлов-Денисов отримав у дар від імператора Павла I ще у 1800 році. Тут він заснував село Обиточне.

Перші роки Свято-Троїцький храм був дерев'яним. У 1818 році розпочалося будівництво кам'яної будівлі, що тривало 18 років. Тільки у 1838 році тут розпочалися служби. За своєю архітектурою церква відноситься до періоду пізнього класицизму. В 30-х роках XX ст. храм закрили, а дзвіницю підірвали. Настінні розписи заштукатурили.

Ф 2. Зуб південного слона

Православній церкві будівлю повернули у 1991 році і почали відновлювані роботи. (Фото1) Частково реставрували фрески 19 ст.

Наступною зупинкою був Приморський районний краєзнавчий музей, біля входу в який вихованців зустрічали скіфські та половецькі кам'яні скульптури. Особливо учасників вразила унікальна двоголова кам'яна баба, знайдена у Приазов'ї, що знаходиться у лапідарії музею. У залі «Природа краю» увагу привернула велика кількість експонатів стародавньої фауни, серед яких були викопні залишки південного слона. До речі, «на щастя-на долю» екскурсовод музею О.М. Нікульча порадила вихованцям потерти зуб цього велетня (Фото 2).

Мамут (мамонт) південний або південний слон. Висотою він був більше 4 метрів, і його бивні теж сягали 4 метрів.

Ще 700 тисяч років тому на території нинішньої Запорізької області на березі Азовського моря слонів було кілька видів. Всі вони згодом вимерли.

У 1941 році палеонтологи проводили розкопки на березі Азовського моря і випадково натрапили на скелет слона. Манохин

Георгій Васильович, видатний учений-палеонтолог, поблизу сучасного Приморська знайшов перший в світі повний скелет південного слона епохи раннього плейстоцену (від 2,6 до 0,7 мільйонів років тому).

Сталося це на початку німецько-радянської війни. Скелет слона зібрали в ящики і сховали у підвал Бердянського краєзнавчого музею. Під час німецької окупації південного слона відправили до Берліну. Після капітуляції німців скелет повернули в СРСР і змонтували у мамонтовому залі Петербурзького Зоологічного музею.

Також у м. Приморську запам'яталися будівлі початку ХХ сторіччя. А особливо бібліотека (в минулому – реальне училище) та україно-болгарський лицей (колишня жіноча гімназія), які привертають до себе неабияку увагу кладкою з червоної цегли.

Далі учасники завітали до селища Приазовське, де у районному музеї дізналися про громаду духовних християн «Молокане Приазов'я», про торф'яні розробки, тритомник «Видатні особи Приазов'я» та

Ф 3. Символ смт. Кирилівки – золотий олень

Ф 4. Встановлений тимчасовий знак

колекцію ляльок-мотанок. Це спільна праця багатьох майстринь, кожна з них виготовляє ляльку своєї національності розміром до 70 см. Їх загальна кількість більше 30 штук. На вході стоїть майже двометрова лялька, яка гостинно запрошує всіх до музею.

На жаль, ми не потрапили до сучасного залу, присвяченого Федору Конюхову – мандрівнику, заслуженому майстру спорту СРСР зі спортивного туризму. Ф.П. Конюхов народився 1951 року в селі Чкалове, Запорізької області. Він побував на Південному і Північному полюсах та Євересті [4].

По дорозі до крайньої південної точки учасників експедиції привітав своєрідний символ смт Кирилівки – золотий олень (Фото 3) Мабуть, так він передавав вітання своїм живим нащадкам – оленям, що мешкають на острові Бирючий. В смт Приазовське учасники покуштували питну маломінералізовану воду у джерелі Олександра Гука, збудованому в 1950-у році.

Прибувши на Федотову косу, яка знаходиться за смт Кирилівка Якимівського району, експедиційна група урочисто встановила тимчасовий пам'ятний знак «Крайня південна точка Запорізької області» (Фото 4) та засвідчила це в пам'ятному листі, який було покладено в капсулу, що закопали неподалік від пам'ятного знаку (на 50 см південніше). На листі були вказані географічні координати: 46°15' пів. ш.; 36°16' сх. д. Учасники засвідчили лист своїми підписами. За старою традицією в капсулі та поруч з нею вихованці залишили кілька монет: на багатство, розвиток та процвітання.

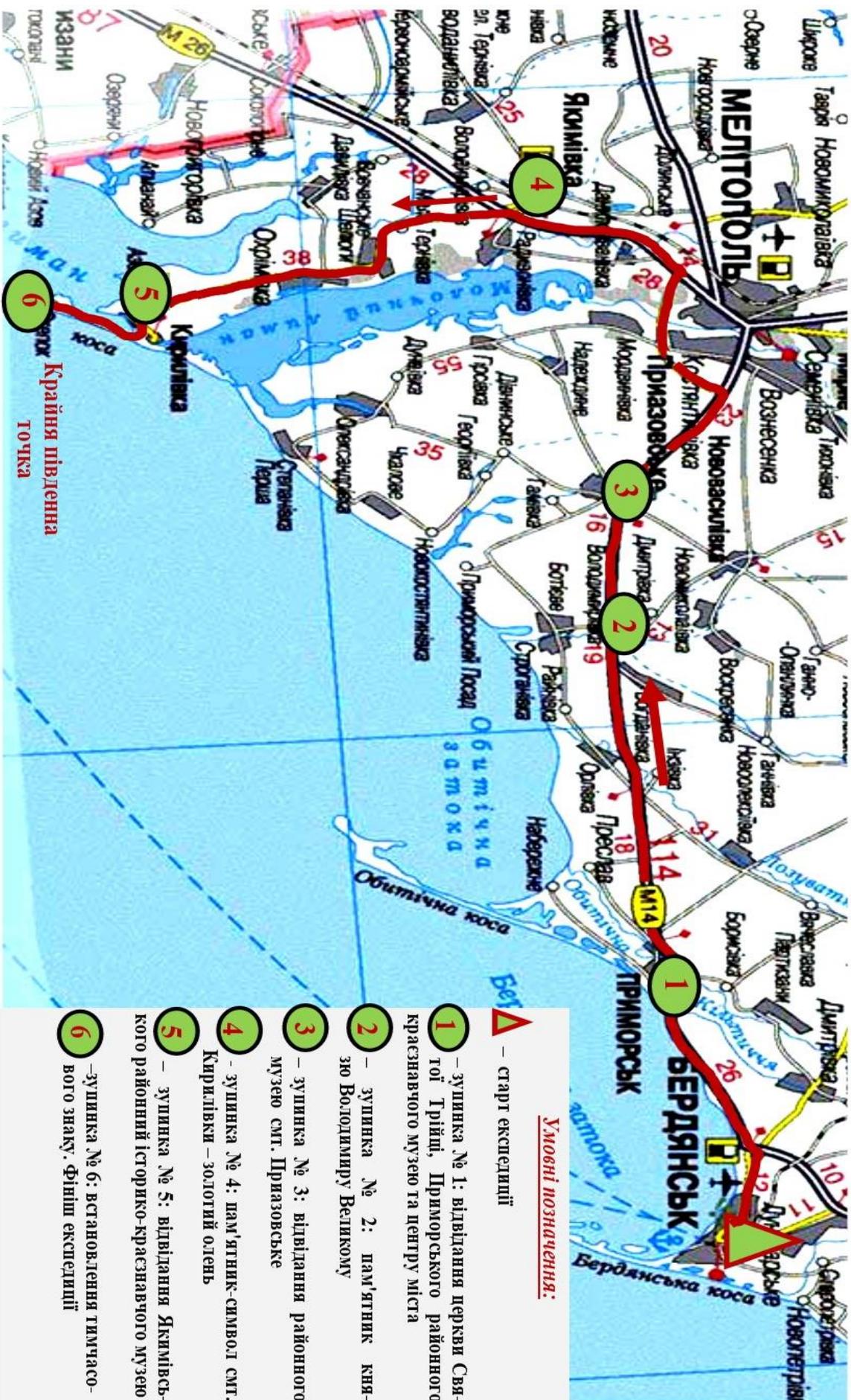
Висновки. Експедиція до крайньої південної точки Запорізької області з метою встановлення пам'ятного знаку не тільки позначила межу області. Експедиція виявила багатий туристично-рекреаційний потенціал цього краю. Під час поїздки ми відвідали та дослідили 10 об'єктів. Крім того, ще залишилися недослідженими: Ботівське джерело, з якого бере питну смачну воду весь район; Ботівська метеорологічна станція; напівзруйнована садиба Глебової, вітряна електростанція. Також можна доповнити маршрут відвіданням Якимівського районного історико-краєзнавчого музею.

Рекомендуємо цей маршрут для експедицій та екскурсійних поїздок з учасниками від 10 років. Він цікавий, насичений, інформативний. І розкриває шлях для подальших досліджень.

Список використаних джерел та літератури:

1. Українська радянська енциклопедія: у 12 т. / гол. ред. М.П. Бажан; редкол.: О.К. Антонов та ін. – 2-ге вид. – К.: Головна редакція УРЕ, 1974–1985.
2. «Каталог річок України» – Видавництво АН УРСР, Київ, 1957.
3. Географічна енциклопедія України: у 3 т. / редкол.: О.М. Маринич (відповід. ред.) та ін. – К.: «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1989 – 1993. – 33 000 екз. – ISBN 5-88500-015-8 Сайт Запорізького обласного туристичного центру. [Електронний ресурс]. – режим доступ :https://uk.wikipedia.org/wiki/Конюхов_Федір_Пилипович
4. Інтерв'ю з науковим співробітником Приморського краєзнавчого музею Оленою Володимирівною Патякою
5. Інтерв'ю з директоркою Приазовського краєзнавчого музею Іриною Іванівною Политун

КАРТА-СХЕМА МАРШРУТУ ПОДОРОЖІ

ПОДОРОЖ ДО КРАЙНЬОЇ СХІДНОЇ ТОЧКИ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Павліш Станіслав, учень 9 класу КУ «Новокарлівської ЗОШ I-III ступенів», вихованець гуртка «Історичне краєзнавство» КЗ «Центр туризму» ЗОР.

Керівник гуртка: *Єфремов Ю.І.*, вчитель КУ «Новокарлівської ЗОШ I-III ступенів», керівник гуртка «Історичне краєзнавство» КЗ «Центр туризму» ЗОР.

Маршрут подорожі: м. Пологи – с. Кінські Роздори – с. Гусарка – смт. Розівка – крайня східна точка Запорізької області – заповідник «Кам'яні могили» (118 км).

Вступ. 19 жовтня 2019 року пошуковою групою вихованців КЗ «Центр туризму» ЗОР з КУ «Новокарлівської ЗОШ I-III ступенів» та КУ «Пологівський ЗЗСО I-III ступенів №5» (керівники Єфремов Ю.І., Горулько С.С. та Носко С.Б.) було проведено подорож до крайньої східної точки Запорізької області, яка знаходиться на теренах Розівського району та межує з Донецькою областю. Подорож була організована КЗ «Центр туризму» ЗОР у вигляді автобусного маршруту. Метою експедиції було встановлення тимчасового пам'ятного знаку «Крайня східна точка Запорізької області», а також ознайомлення з унікальними історико-природничими пам'ятками східної частини нашого краю і проходила в рамках обласної туристсько-краєзнавчої експедиції учнівської молоді «Мандруємо Запорізьким краєм». Була присвячена 80-річчю утворення області.

Мандруючи рідним краєм, вихованці гуртків перетнули три райони, де мали можливість оглянути визначні місця східної частини Запорізької області, пов'язані з

різними історичними подіями, як сивої давнини, так і теперішнього часу. Подорож проходила старим Маріупольським трактом, який відомий ще з 19 століття і поєднував Катеринослав з Таганрогом. Перша зупинка на нашому шляху – село Кінські Роздори, яке знаходиться в центральній частині Пологівського району на берегах річок Конка і Суха Конка, в місці їх злиття [2]. Про присутність людини на цій території говорять знахідки доби пізнього палеоліту та неоліту, які експонуються у Пологівському районному краєзнавчому музеї.

Перше поселення на території сучасного села з'явилося у козацькі часи – тут розташовувались зимівники, що підпорядковувались Кальміуській паланці Війська Запорозького низового. Згодом, під час будівництва центральної фортеці Дніпровської лінії укріплень, була заселена слобода Кінська. Спасо-Преображенська

Мал.1. Спасо-Преображенська церква у с. Кінські

церква, яка була побудована у 1913 році, розташована на найбільшому пагорбі в селі, через що храм добре проглядається з прилеглих територій, його висота становить понад 30 м (Мал. 1).

Наступною нашою зупинкою було селище міського типу Розівка [3]. Цікаву екскурсію історією свого району провела нам директорка районного краєзнавчого музею. З розповіді ми дізналися про те, що край є багатонаціональним і в заселенні цієї території брали участь німці, євреї, греки, болгари, українці, росіяни та інші національності. Селище міського типу Розівка знаходиться недалеко від витоків річок Кальчик, Каратиш, Сухі Яли. Поблизу Розівки в урочищі Кам'яні Могили на річці Калці, що протікає неподалік, ймовірно, в червні 1223 року відбувся перший бій руських князівських дружин і половецького хана Котяна з монголо-татарською ордою Джебе і Субеде. Свою назву Розівка веде від створеної у 1788 році німецької колонії поселенців № 7 – Розенберг, заснованої на площі в 1456 десятин землі за 155 км на південний схід від Запоріжжя німецькими переселенцями (26 сімей) із Західної Пруссії. У 1 км на схід була зведена залізнична станція Розенберг, біля якої зводилася сучасна Розівка. Зараз цей район є одним з малонаселених на території області, присутність військових у цій місцевості, у зв'язку з близьким розташуванням до зони бойових дій, що значно змінило звичний хід життя місцевих жителів. Багато населення виїхало за межі району [4]. Покинувши щойно відремонтовану автодорогу Запоріжжя – Маріуполь, ми рухаємося до головної нашої мети – східної точки Запорізької області [1].

І ось нарешті, керівник нашої групи, Янущенко Дмитро Вікторович, повідомляє, що ми на місці, настає урочиста мить – встановлення тимчасового знаку, в цій події беруть участь всі вихованці гуртків разом з керівниками. Історичну подію фіксують на фотокамеру і можна говорити, що вона відбулася в історії Запорізької області через 80 років її існування (Мал.2). Ще хочеться додати розповідь нашого керівника гуртка Єфремова Ю.І. про подію 2014 року на східній межі Запорізького краю. Першими бойовим завданням батальйону, у якому служив Юрій Іванович, у цей період, було саме захист цих кордонів і перші позиції добровольчого батальйону «Хортиця» розташовувалися саме тут. Ми сподіваємось, що згодом тут буде встановлено постійний знак з каменю із зазначенням тих військових частин, які охороняли наше небо та землю від війни.

Мал. 2. Встановлення тимчасового географічного знаку

КАРТА-СХЕМА МАРШРУТУ ПОДорожі

ПОДОРОЖ ДО КРАЙНЬОЇ ЗАХІДНОЇ ТОЧКИ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

*Бабаніна Ольга, учениця 5 класу КЗ «Веселівська Різнопрофільна гімназія» Веселівської селищної ради, вихованка гуртка «Історичне краєзнавство» КЗ «Центр туризму» ЗОР
Керівник: Гушуляк С.В., керівниця гуртків КЗ «Центр туризму» ЗОР*

Маршрут подорожі: смт. Веселе – с. Мала Білозерка – м. Кам'янська-Дніпровська – с. Велика Знам'янка – могильник Мамай-гора – крайня західна точка Запорізької області (113 км).

Вступ. 08 жовтня 2019 року групою вихованців КЗ «Центр туризму» ЗОР з м. Бердянськ та їх керівниками, в рамках обласної туристсько-краєзнавчої експедиції учнівської молоді «Мандруємо Запорізьким краєм», присвяченої 80-річчю утворення Запорізької області, було проведено експедицію до крайньої західної точки. Завданням експедиції було також встановлення тимчасового пам'ятного знаку «Крайня західна точка Запорізької області». В рамках програми подібні знаки встановлені й на інших крайніх точках та в Географічному центрі області.

Стартувала наша поїздка з села Мала Білозерка з відвідування Малобілозерської спеціалізованої естетичної школи-

Ф 1. Малобілозерська спеціалізована естетична школа-інтернат II-III ступенів «Дивосвіт»

інтернату II-III ступенів «Дивосвіт» (фото 1), вихованці мали змогу ознайомитись зі шкільним етнографічним музеєм «Гладос». Учнями школи регулярно проводяться цікаві екскурсії музеєм, де розповідається про побут та традиції українського народу.

Кераміку, що знаходиться в музеї, можна умовно поділити на такі основні групи: вироби декоративно-ужиткового характеру (іграшки), будівельна кераміка (черепиця) та керамічні предмети декоративно-ужиткового характеру, яких найбільше у колекції (миски, жбани, глечики тощо). Серед експонатів також є вази, форми для пасок, риночки, тарелі, сулії, маслобійки, молочники, кухлі, макітри,

жбани, слоїки, миски, друшляки, горщики, чайник. Найбільше серед експонатів глечиків – 70 штук, в основному, це гончарні вироби села.

Ф 2. Експурсія у районному історико-археологічному музеї м. Кам'янка-Дніпровська

ремеслом в селі займалися такі майстри: Кондратов Касьян, Рубель Іван, які працювали в жилих приміщеннях та Бедрик Г.К., Кругляк А.С. та Кругляк Л.С., які працювали в спеціальних приміщеннях. Місцеві вироби відрізняються тим, що вони не мають візерунків і майже всі не полив'яні. В деяких виробах полива всередині.

Далі гуртківці направилися до м. Кам'янка-Дніпровська, де мали змогу відвідати районний історико-археологічний музей, який заснований у 1963 р. на основі колекції місцевого краєзнавця І. Грязнова (фото 2). Тут представлена білозерська археологічна культура. Під час екскурсії вихованці ознайомилися з історією дослідження та цікавими експонатами з таких відомих пам'яток археології як «Мамай-гора», «Солоха» та «Кам'янське городище». Особливий інтерес в учасників викликали експозиції, в яких висвітлюється скіфська доба на території краю, традиційний український побут Південної України, події Другої світової війни. Діти мали змогу побачити стелу воїна-скіфа у повному військовому обладунку, колекцію грецьких амфор та клейм IV ст. до н.е., якір-кішку з козацької чайки (1735-1739 рр.), друкарську машинку «Ремингтонь», апарат Морзе, фотоапарат середини ХХ століття. Також вихованці з цікавістю роздивлялися речі та зброю, які були привезені воїнами із зони АТО/ООС.

Ф 3. Мамай-гора

Після відвідин музею експедиційний загін перемістився до околиць села Велика Знам'янка, де знаходиться Мамай-гора – найбільший мультикомплексний могильник Північного Причорномор'я (фото 3).

Керамічне виробництво Малої Білозерки в своєму становленні проходить 3 періоди: початковий (в рамках 1899-1925), основний (в рамках 1925-60-ті роки ХХ ст.), сучасний (з 1997р. до нашого часу). Старійшиною гончарного виробництва в селі був Кругляк Софрон Петрович. Гончарним

Гуртківці на власні очі оцінили величну курганну групу, що простягається навпроти Каховського водосховища, ознайомились з місцем перебування літнього польового стаціонарного табору експедиції історичного факультету Запорізького національного університету, яка вже понад 30 років веде рятівні археологічні роботи цієї пам'ятки.

Площа Мамай-гори орієнтовно досягає 30 га. Можливо, площа пам'ятника була значно більшою, а істотно зменшилася у зв'язку з катастрофічним обваленням більше 300 м берегової лінії після створення Каховського моря. Підтвердження тому – знахідки зруйнованих поховань, які опинилися безпосередньо у воді. Це пам'ятка світового значення і одне з найбільших середньовічних кладовищ у Європі. Могильник VI тисячоліття до нашої ери охоплює кілька періодів – від неоліту до бронзової доби. Саме тому археологи називають його «пирогом».

Вперше лопата археолога торкнулась могильника 66 років тому. З 1988 року рятувальні археологічні роботи тут проводить експедиція історичного факультету Запорізького національного університету. За всю історію розкопок знайдено близько тисячі поховань. Було досліджено близько 8 гектарів заповідника. Могильник досліджений лише на третину.

У 2019 році тут відбулося головне археологічне відкриття року, яке змінило погляд на скіфів. Було виявлено два поховання і рів, який їх оточував. Поховання супроводжувалося значною кількістю інвентарю. Перш за все, це військово обладнання: акінак – короткий меч скіфів пишно оздоблений, набір стріл з бронзи і кістки, бойова сокира, оздоблений ніж з кістяним руків'ям, точильний брусок поруч з вістрями стріл. Також були псалії – частини кінської вуздечки. Як встановили вже

Ф 4. Встановлення крайньої західної точки Запорізької області

антропологи, у цьому похованні був похований юнак 18-20 років. Можливо, це був зброєносець, якого і поховали разом з людиною, що мала високий соціальний статус.

Але найбільшою загадковою знахідкою була амфора, яка поставила багато запитань перед дослідниками. Вона сіроглиняна, має пласке дно і, виходячи з аналогів, які шукали археологи, може датуватися серединою VI – другою половиною VI сторіччя до н.е. Раніше значна частина усіх скіфських поховань на Мамай-горі, а їх там понад 390, датується переважно IV сторіччям до н.е. Але ця знахідка дала можливість вченим опустити нижню межу освоєння цієї території скіфами до VI сторіччя до н.е. Отже, ця знахідка дала можливість переглянути хронологічні межі відносно часу проникнення скіфів на територію Нижнього Подніпров'я.

Неподалік Мамай-гори, за координатами 47°25' пн.ш. та 34°15' сх.д. знаходиться крайня західна точка Запорізької області (фото 4,5), на місці якої експедиційна група урочисто встановила тимчасовий пам'ятний знак про що, вже традиційно, засвідчила в листі, який підписали всі учасники. Пам'ятний лист було покладено до капсули та закопано неподалік тимчасового знаку (на 50 см західніше).

Висновки. Подорож була цікава для дітей та керівників гуртків. Завдяки організаторам поїздки ми мали змогу поставити на карті ще декілька точок відвідування нами сіл та міст у Запорізькій області. Західна точка та Мамай-гора має великий потенціал для дослідження під час археологічних практик, детального вивчення історії рідного краю та нових відкриттів не тільки з книжок, але й на практиці.

Ф 5. Тимчасовий пам'ятний знак крайньої західної точки Запорізької області

Список використаних джерел та літератури

1. Українська радянська енциклопедія: у 12 т. / гол. ред. М.П. Бажан; редкол.: О.К. Антонов та ін. – 2-ге вид. – К.: Головна редакція УРЕ, 1974–1985.
2. Географічна енциклопедія України: у 3 т. / редкол.: О.М. Маринич (відповід. ред.) та ін. – К.: «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1989 – 1993. – 33 000 екз. – ISBN 5-88500-015-8 Сайт Запорізького обласного туристичного центру.
3. [Електронний ресурс]. – режим доступу <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/09/13/7226129/>
4. Інтерв'ю з вчителем історії комунального закладу «Малобілозерська спеціалізована естетична школа-інтернат II-III ступенів «Дивосвіт» Гришечкіною Оленою Євгенівною
5. [Електронний ресурс]. – режим доступу https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%9C%D0%B0%D0%BC%D0%B0%D0%B9-%D0%93%D0%BE%D1%80%D0%B0

КАРТА-СХЕМА МАРШРУТУ ПОДРОЖІ

ЕКСПЕДИЦІЯ ДО КРАЙНЬОЇ ПІВНІЧНОЇ ТОЧКИ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Щербак Дар'я, учениця Дружшлюбівського НВК Вільнянського району, вихованка куртка «Пішохідний туризм» КЗ «Центр туризму» ЗОР

*Керівник: **Рогатіна Я.О.**, практичний психолог, керівниця гуртка «Пішохідний туризм» КЗ «Центр туризму» ЗОР*

В рамках реалізації обласної програми учнівської молоді «Мандруємо рідним краєм», присвяченої 80-річчю утворення Запорізької області, 17-19 жовтня 2019 року трьома групами КЗ «Центр туризму» ЗОР (кер. Рогатіна Я., Ячін В., Сало Ю.) було проведено краєзнавчу експедицію у формі пішохідного походу 1 ступеня складності Вільнянським та Новомиколаївським районами.

Ф. 2. Група біля Терсянівських курганів

За 3 дні було подолано 36 км за маршрутом: с. Солоне – с. Терсянка – с. Широке – с. Трудолюбівка – Північна точка області – с. Новоіванківка – с. Максимівка.

Завданнями цієї подорожі ми поставили:

- ознайомлення юних туристів-краєзнавців з визначними краєзнавчими об'єктами рідного краю;
- встановлення тимчасового знаку «Крайня північна точка Запорізької області»;
- висвітлення результатів походу-експедиції в інформаційних джерелах.

До початку походу гуртківці відвідали Вільнянський краєзнавчий музей, щоб більше дізнатись про курганні групи на території проходження маршруту та пригадати найбільш цікаві моменти історії рідного краю (фото 1).

Розпочався похід від села Солоне через курганний могильник поблизу села Терсянка (фото 2), яку місцеві мешканці називають «Цілинна могила». Найвищий курган цієї групи має висоту 6 м, другий – 5 м, третій – 3,5 м, наступні – від 1 м до 30 см.

Розпочався похід від села Солоне через курганний

Ф. 1. Експерсія у Вільнянському музеї

могильник поблизу села Терсянка (фото 2), яку місцеві мешканці називають «Цілинна могила». Поряд з пам'яткою розташований природний заказник, а на схилах курганів наприкінці квітня цвіте невисокий чагарник – мигдаль степовий, утворюючи чудові килими рожевих квітів.

За різними джерелами, в селі Терсянка народився «народний комбат» Єременко Олексій Гордійович (Рис. 1). Він був головою сільського колгоспу, добровільно пішов на фронт, згодом був призначений політкерівником роти.

За радянською легендою, в тяжку хвилину бою під Ворошиловградом (нині – Луганськ) похитнувся правий фланг частини, бійці почали відступати, тому відважний політкерівник швидко кинувся назустріч відступаючим та повів їх у наступ, але ворожа куля обірвала його життя. Олексій Єременко – це найвідоміша постать часів Другої Світової війни, як людини з фронтового фото. Втім, дослідивши історію цього фото більш детально, ми дізнались, що світлина є художньою, «постановочною». І немає точної відповіді, хто на ній зображений.

Першого дня група рухалась до с. Широке (в минулому Уральське) де й стала на ночівлю.

Другого дня експедиційний загін вирушив до крайньої північної точки нашої

Рис. 1. Єременко О.Г.

Ф. 3. Встановлення тимчасового знаку «Крайня північна точка Запорізької області»

області. Відійшовши на 3,5 км на північ від околиць села Трудолюбівка, експедиційна група урочисто встановила тимчасовий пам'ятний знак «Крайня північна точка Запорізької області» (географічні координати: 48° 08' пн. ш 35° 42' сх. д) та засвідчила це в пам'ятному листі, у якому поставили свої підписи всі учасники знаменної події. Лист було покладено в капсулу та закопано неподалік від пам'ятного знаку (фото 3).

Далі маршрут проходив через не менш цікавий курганний могильник поблизу села Трудолюбівка. У цій групі 9 курганів, найвищий має висоту 3 м, інші від 2 м до 50 см і розташовані вони у вигляді витягнутої лінії. Біля таких місць досить часто можливо знайти різний підйомний матеріал. Експедиційною групою було знайдено декілька кісток, монету радянських часів та невеликі зразки обробленого кремнію.

Кургани, які ми зустрічали на маршруті, попередньо оцінювали та заносили в реєстр пам'яток археології в 1980-х-1990-х рр. Поховання можуть датуватись від IV тис. до н.е. до I пол. II тис. н.е. Знахідки розкопок на території Вільнянського району, зазвичай, зберігаються у Запорізькому обласному та Вільнянському краєзнавчих музеях.

Завершувався наш маршрут у селі Максимівка.

Після походу, результати краєзнавчої експедиції були розміщені на веб-ресурсах та передані до районної газети Вільнянського району «Дніпровські вогні».

ВИСНОВКИ. Наша експедиція з активним способом пересування до крайньої північної точки Запорізької області, з метою встановлення тимчасового пам'ятного знаку, не тільки позначила північну межу області, а й продемонструвала юним туристам-краєзнавцям рекреаційні можливості рідного району.

Пам'ятки історії та культури відображають матеріальне й духовне життя минулих поколінь, це історична спадщина, яка дає нам уявлення про діяльність людей в минулому, про рівень та особливості розвитку їхньої культури. Кургани – пам'ятки сивої давнини, яких на території Вільнянського району налічується 411, що входять до складу 141 пам'ятки археології. Вихованці вивчають предмети старовини й перед ними постає світ давніх епох. Відношення до культурної спадщини, яка збереглася до наших днів у вигляді різноманітних об'єктів, що мають універсальну історичну, наукову, культурну та мистецьку цінність, є одним із важливих показників культури.

Збережена та належним чином репрезентована культурна спадщина – джерело зростання та духовного розвитку українського народу, формування його спільної історичної пам'яті.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вільнянськ: До 170-річчя від дня заснування міста (1840-2010): Бібліографічний показник. – Запоріжжя: АА Тандем, 2010 (Серія «Міста та села Запорізької області». Вип.3)
2. Зведений перелік пам'яток історії Запорізької області.
3. Історія міст і сіл Української РСР: Запорізька область/ Під. ред. Петрикіна В.І. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР., 1970.
4. Матеріали Вільнянського районного краєзнавчого музею.
5. Інтерв'ю з директором Вільнянського краєзнавчого музею Тетяною Рубенівною Гриценко.
6. Запорізький рахунок Великій війні. 1939-1945/ Ф.Г. Турченко, В.М. Мороко, О.Ф. Штейнле, В.С. Орлянський [та ін. ; Ф.Г. Турченко (наук. ред.). – Запоріжжя : Просвіта, 2013. – 416 с.

УНІКАЛЬНА ТОКМАЧЧИНА – ГЕОГРАФІЧНИЙ ЦЕНТР ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Дятлов Артем, Лісняк Вероніка, учні Токмацької загальноосвітньої школи

I-II ст. № 4 ім. В.Н.Нерез, вихованці гуртків КЗ «Центр туризму» ЗОР

Керівник: Грищенко А.М., вчителька історії та правознавства керівник гуртка «Історичне краєзнавство» КЗ «Центр туризму» ЗОР

Сьогоднішня виокремило необхідність у відродженні духовності, історичної пам'яті та національної культурної спадщини свого рідного краю, тієї землі, де ми народилися та живемо. Мета подорожі-дослідження – розкрити історію малої батьківщини в усій оригінальності та неповторності.

Токмак (з 1861 до 1962 р. – Великий Токмак) – місто обласного підпорядкування, адміністративний центр Токмацького району, колишній центр Мелітопольського повіту Таврійської губернії, розташоване над річкою Токмак, за 84 км від Запоріжжя. Про давність заселення цієї території свідчать археологічні дослідження. Під час розкопок курганів поблизу міста були знайдені поховання епохи бронзи (III-I тисячоріччя до н.е.), скіфів (IV ст. до н.е.), сарматів (III-II ст. до н.е.) і кочовиків (X-XII до н.е.). Проте, часті набіги кочовиків довгий час не сприяли утворенню постійних поселень. Заселення Токмацького краю почалося державними селянами із Полтавщини і колишніми запорозькими козаками після приєднання до Росії Криму та земель, що простягались на північ від Перекопу, в результаті перемоги Росії у війні з Туреччиною, що велася в 1768-1774 рр.

Токмаччина розташована у чарівному куточку півдня України. Район має вигідне географічне положення, займаючи центральну частину Запорізької області. Токмацький край розташований у долині найдовшої річки Запорізької області – Молочної та її приток.

Долина річки Молочної здавна славилася чудовим різнотрав'ям, приваблюючи різні кочові племена. Під час «великого переселення» народів через степи Північного Приазов'я пройшло багато племен і народів: гунів, аварів, болгар, угорців, хозарів, печенігів, половців, монголо-татар. Археологи знаходять в курганах поховання різних історичних епох та археологічних культур: азово-дніпровської, ямної, катакомбної, зрубної і також кіммерійців, скіфів, сарматів, пізніх кочівників.

Багато віків тече територією нашого краю ріка Молочна. Вона несла свої води до Азовського моря ще до того, як наші предки почали формування цивілізації. Давньогрецький історик Геродот описував цю місцевість як місце поховання скіфських царів та називав ріку Молочну «Геррос». Вона найбільша за довжиною річка північно-західного Приазов'я – Молочна (Молочні води, Токмак, Токмачка) має протяжність 197 км. Вона відноситься до середніх річок, а її притоки є малими річками, адже площа їх водозбору не перевищує 2000 км². Впадає річка у Молочний лиман. На півночі та заході басейн межує з басейном р. Дніпро, на сході з басейнами інших річок, що впадають в Азовське море (Корсак, Лозоватка, Обитічна).

Починається вона з-під гори Могили Токмак. Тому на своїх витоках і має цю назву. Деякі дослідники вважають, що слово «токмак» співзвучне зі словом

«чокмак», що означає «вогниво». У давнину вогонь отримували завдяки кременю (огниву), а знайти його в околицях Могили Токмак можна.

У верхній течії, на витоках, де річка носить назву Токмак, назва її імовірно означає «ситий, нагодований», що можна пояснити через буйні соковиті трави, які росли на берегах її витоків. Інша версія – це назва «гниле болото». Справа в тім, що більшість струмків починаються з заболочених низин балок, порослих очеретом та осоками. Такі ділянки існують і зараз.

А ось назва річки «Молочна» або, як її ще називали у середньовіччі «Молочні Води», походить від білого забарвлення води у річці під час весняних паводків. Ви, мабуть, заперечите, бо зараз вода у річці не білого кольору. Дійсно, зараз це так. Але багато-багато років тому, коли наша річка була швидкою повноводною рікою, під час весняних паводків вона заливала свою заплаву біля міста Молочанська.

Затоплювала свою заплаву й інша річка – притока Молочної річка Чунгул. Але водний потік тогочасного Чунгула був набагато потужнішим, ніж зараз, а це спричиняло підмивання його правого берега, де виходять на поверхню поклади вапняків. Зараз ми можемо бачити наслідки того підмивання – круті, білого кольору обриви у північній частині Молочанська. Цю версію походження назви річки підтверджує той факт, що Токмачка стає Молочною саме після впадіння в неї р. Чунгул, а також тюркські назви річки «Суук-Су», «Сьют-Су» та «Сютень», що в дослівному перекладі означають «молоко, каламутний, білий».

Хоча більшість науковців та краєзнавців схиляються до іншої версії походження назви річки. Ця версія стверджує, що на порослих соковитими травами берегах Молочної випасали табуни худоби, яка давала багато молока. Але ця версія не зовсім правильна через неточне тлумачення перекладу тюркських назв та середньовічну назву річки «Молочні Води».

На річці Молочній (Сютень) відбулась битва 1103 року між давноруськими та половецькими військами. Ця битва стала першою в наступній операції руських князів проти половців, яка тривала п'ятдесят років. Про битву на річці Сютень сказано в літописі: «В 1103 році об'єднана дружина Володимира Мономаха та Святополка Ізяславича відправилась в похід на річку Сютень та надала поразку половцям. У цій битві загинуло двадцять половецьких князів».

Могутність половецьких орд було підірвано. Володимир Мономах та Святополк Ізяславич здобули славу переможців та повернулись додому, пригнали багато полонених, корів, коней та верблюдів, захоплених у половців.

Ф.1. Скам'янілі рештки південного слона в міському краєзнавчому музеї

Унікальне поховання половецького хана біля с. Заможне Токмацького району дослідили київські археологи у вересні 1981 року. Тут знайдено 250 предметів із золота, срібла, заліза, кераміки: золототкані кафтани, 2 золотих перстня, 2 золотих гривні – символ влади, золотий ланцюжок, тисячі золотих і срібних бляшок, срібні чаша та курильниця, кольчуга, шолом с позолотою та інші, виготовлені у Візантії, Персії, Китаї, Франції. У світі відомо лише три непограбованих поховання половецьких ханів, а найкоштовніше досліджене київськими археологами саме в Токмацькому районі.

22 травня 1992 року біля с. Жовтневого (нині Покровське) було встановлено пам'ятний знак на честь перемоги воїнів Київської Русі над половцями.

На території краю вчені знаходять рештки давніх тварин, які існували в різні геологічні періоди, а саме: саблезубі тигри та жирафи, мавпи та гієни, бегемоти та страуси, зубри, бики, та яки, верблюди та ведмеді, фламінго та марабу, південні слони та носороги, мамонти та шерстисті носороги, печерні леви та ведмеді, бізони та північні олені, сайгаки та антилопи, тарпани та інші. Біля села Покровське знаходиться кар'єр, в якому вівся видобуток піску для будівництва. Під триметровим шаром глини лежить жовтий пісок.

У 1999 році вчителька Токмацької вечірньої школи Любов Таран виявила

Ф. 3. Промова міського голови Токмака Ігоря Котелевського під час встановлення тимчасового знаку «Центр Запорізької області»

Ф. 2. Встановлення таблички «Центр Запорізької області»

древні кістки тварини. Приїхали фахівці з Інституту зоології НАНУ та державного природознавчого музею, встановили, що це останки південного слона. Кістки, які вдалося витягти, перенесли в краєзнавчий музей міста Токмак (Фото 1). Знахідка унікальна. У музеях світу є всього чотири скелета цієї тварини. У наших степах їх стада бродили 1,5-2 млн. років тому, тобто ще до того, як на Землі з'явилися мамонти.

У процесі досліджень історичних, наукових та археологічних джерел встановлено: Токмак – географічний центр

Запорізької області з великим історичним минулим, який має право бути віднесеним до категорії історичних міст.

17 жовтня 2019 року на території Токмацького району поблизу села Покровське вихованці Токмацького відділу КЗ «Центр туризму» ЗОР разом зі своїми керівниками і представниками Центру туризму встановили тимчасовий пам'ятний знак «Географічний центр Запорізької області» (Фото 2). Акція відбулася в рамках обласної туристсько-краєзнавчої експедиції учнівської молоді «Мандруємо Запорізьким краєм», присвяченої 80-річчю створення Запорізької області.

На заході був присутній міський голова Токмака Ігор Котелевський, який також долучився до цієї події, та висловив вдячність організаторам акції та дітям, що вивчають історію та географію рідного краю (Фото 3). Завдяки старанням вихованців та співробітників КЗ «Центр туризму» ЗОР і з'явився туристично-географічний знак центру Запорізької області. Хоча він тимчасовий, але мер пообіцяв зробити його монументальним.

Учасники акції разом із журналістами токмацької міськрайонної газети «Таврія» своїми підписами засвідчили цю подію у документі, який заклали в капсулу часу і закопали її поруч зі знаком. А після урочистої частини на юних туристів-краєзнавців чекала смачна каша та ароматний чай, що були приготовані на вогнищі. Також учасники заходу відвідали Токмацький міський краєзнавчий музей.

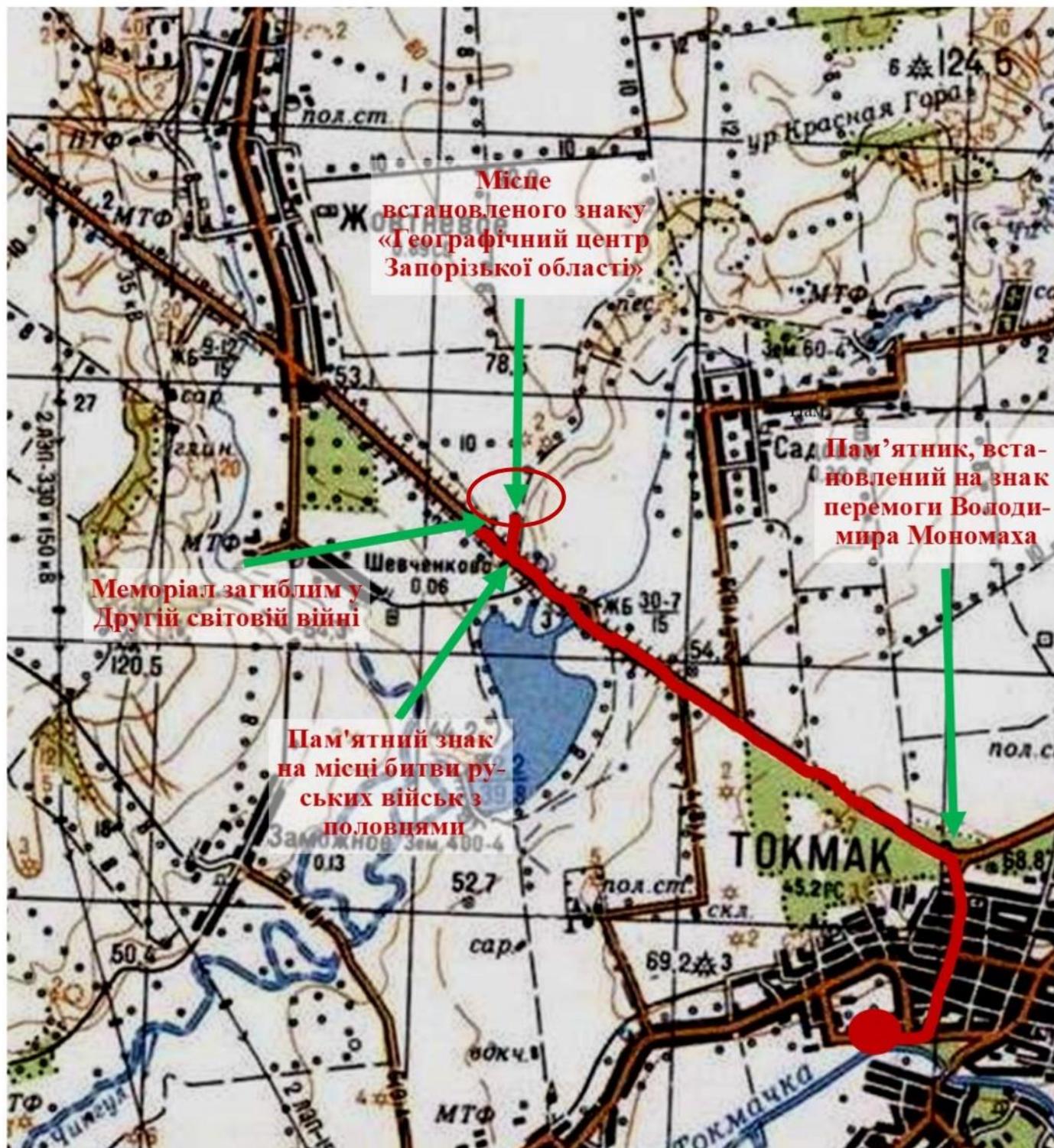

Учасники акції зі встановлення тимчасового знаку «Центр Запорізької області»

Список джерел та літератури

1. Андрух О.И., Тоцев Г.Н. Раскопки кургана в г. Токмак Запорожской области // Археологічні дослідження в Україні в 2011р. Луцьк: Волинські старожитності, 2012. – С. 229.
2. Гомон М.В. Край Токмацький: Документальна історико-краєзнавча розповідь про міста Токмак, Молочанськ і села Токмацького району Запорізької області. – Токмак, 2002. – 182 с.
3. Медведський В.І. Токмак: археологія, історія. – Токмак: КВПІ «Трибуна», 2005. – 220 с.
4. Медведський В.І. Токмак: географія, природа. – Токмак, 2004. – 51 с.

КАРТА-СХЕМА РАЙОНУ ЕКСПЕДИЦІЇ

ЕСПЕДИЦІЯ УЗБЕРЕЖЖЯМ АЗОВСЬКОГО МОРЯ, ПРИСВЯЧЕНА 80-РІЧЧЮ УТВОРЕННЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

*Шмирльова Анастасія, учениця 6 класу КЗ «ЗОШ I-III ст. №1» Веселівської селищної ради, вихованка гуртка «Історичне краєзнавство» КЗ «Центр туризму» ЗОР
Керівник: Лісовенко О.В., керівник гуртків КЗ «Центр туризму» ЗОР*

Вступ. З 27 по 29 вересня 2019 року відділом краєзнавства та патріотичного виховання КЗ «Центр туризму» ЗОР, в рамках обласної програми учнівської молоді «Мандруємо рідним краєм», присвяченої 80-річчю утворення Запорізької області, було проведено краєзнавчу експедицію Приморським та Бердянським районами Запорізької області. Експедиція проходила з активним способом пересування у формі пішохідного походу 1 ступеня складності. За 3 дні було подолано 37 км за маршрутом: м. Приморськ – р. Обиточна – ур. Борисові кручі – б. Кам'яна – б. Петровська – с. Азовське.

Стартувала наша експедиція з міста Приморськ. Колишня назва – с. Обіточне, а вже потім – м. Ногайськ. На території сучасного Приморська здавна жили люди. Тут були виявлені залишки давніх стоянок первісних людей епохи середнього палеоліту. У 1800 році граф Орлов-Денисов, який одержав від царя на узбережжі Азовського моря 11,3 тис. десятин землі, привіз із Рязанської губернії кілька сімей і поселив їх на лівому березі річки Обиточної. За найменуванням цієї річки було названо й село. У той час в приазовських степах кочували племена ногайців, які прийшли сюди ще в XIII столітті під проводом хана Ногая – племінника Батия. У 1821 році село Обіточне було перетворено у місто Ногайськ. Але влада так і не змогла нав'язати ногайцям осідлий спосіб життя і тому у 1865 році багато ногайців переселилися до Туреччини.

Незважаючи на те, що національний склад Ногайська в результаті міграції населення змінився докорінно, назва міста залишалася незмінною. І аж у 1964 році смт. Ногайськ перейменований в смт. Приморське. У 1967 році віднесений до категорії міст

Ф 1. Пам'ятник воїнам у м. Приморськ

районного підпорядкування і повторно (перший раз в 1896 році) присвоєно статус міста.

У Приморську діти мали змогу відвідати місцевий парк, центр міста, побачити пам'ятки, присвячені Другій світовій війні (фото 1) та краєзнавчий музей, де вихованці мали змогу дослідити унікальну «двоголову» половецьку кам'яну бабу

Ф 2. Двоголовий половецький бовван

(бовван), знайдена у Приазов'ї, що знаходиться у лапідарії музею. Юні дослідників зацікавив кам'яний бовван і вони мали змогу замірити його розміри. Це унікальний експонат музею, дослідження якого ще ведуться (фото 2).

Приморський районний краєзнавчий музей було засновано у 1961 р. Музей знаходиться в приміщенні колишньої початкової чотирьохкласної школи, збудованої наприкінці ХІХ століття. Знайомство з музеєм розпочинається з діорами «Коса Обитічна», живописних полотен «Старий Ногайськ», «Троїцька Церква», «Корсак Могила», «Блакитні озера» та настінного розпису «Скіфи», «Ногайці». Про стародавню історію Приморська та околиць розкажуть палеонтологічні та археологічні знахідки в залі «Археологія».

У 2011 році, до 190-річчя заснування м. Ногайська відкрито зал «Природа краю». Серед експонатів залу найбільше дітей здивували залишки південного слона. Музей має добру традицію, запропоновувати кожному відвідувачу потерти «на щастя-на долю» зуб слона.

Є на околиці Приморська ще одне примітне місце, відоме всім палеонтологам усього світу. Воно знаходиться на схід від пристані Обіточної. Цей стрімкий

морський берег має гучну місцеву назву «берег Слонової кістки». У 1940 році тут дійсно був виявлений скелет викопного слона, що жив, як припускають вчені, понад мільйон років тому. Під час війни нацисти вивезли цей скелет в Німеччину. Після розгрому німецьких військ унікальна знахідка була знайдена і повернена в СРСР. Змонтована вона в зоологічному музеї Санкт-Петербурга, де експонується в даний час, на жаль не в Україні.

Дітей також зацікавили експозиційні зали: «Історія заселення краю», «Приморський район на початку ХХ ст.», «Історія Приморського району в роки війни», етнографічний зал. Фонди музею зберігали предмети побуту і знаряддя праці народів, що населяли цей край. Перші експонати – дерев'яні молоти, ярмо, гребінки, коромисла, рубелі, кераміка, одяг інші предмети етнографії. Сьогодні основний фонд музею складає понад 7 тис. експонатів. Щорічно музей відвідує близько 8000 чоловік.

Наступною зупинкою була р. Обитічна. Річка у межах Більмацького (витоки), Чернігівського, Бердянського і Приморського районі в Запорізької області. Впадає до Обитічної затоки Азовського моря. Третя за розміром річка Приазов'я. Перша згадка про річку Обіточна відноситься до 1817 року. Генерал-губернатор краю герцог Рішельє почав будівництво Азовського порту в гирлі річки, де і виникло місто Ногайськ. Але незабаром стало ясно, що для порту це місце було обрано вкрай невдало.

5 км від міста Приморська дітям відкрилась мальовнича атмосфера урочища «Борисивських круч», де розташовані бази для відпочинку. Зокрема, біля урочища «Борисові кручі» було знайдено скам'янілі кістки тварини. Для фахової оцінки знайденого матеріалу, учасники експедиції звернулись до

Ф 3. Знайдені матеріали експедиції

старшої наукової співробітниці відділу природи Запорізького обласного краєзнавчого музею Тамари Деркач. За попередніми оцінками, скам'янілі рештки належать південному слону (*Mammuthus meridionalis*) (фото 3).

На момент вже написаної статті про експедицію, 14 листопада стало відомо, що бердянські пошуковці знов знайшли бивень мамонта на березі Слонової кістки, загальною довжиною близько 1,5 м. Команда контент-агентства «Imaginemaze»

знямала новий відеоролик поблизу стрімкого берега між Бердянськом та Приморськом і виявила рештки викопної тварини. Скам'янілість перевезли до Бердянська та законсервували, аби не руйнувалась. Судячи з розміру, це була досить велика тварина, ймовірно, один з предків шерстистого мамуту – степовий мамут (*Mammuthus trogontherii*), або ще древніший – південний слон (*Mammuthus meridionalis*).

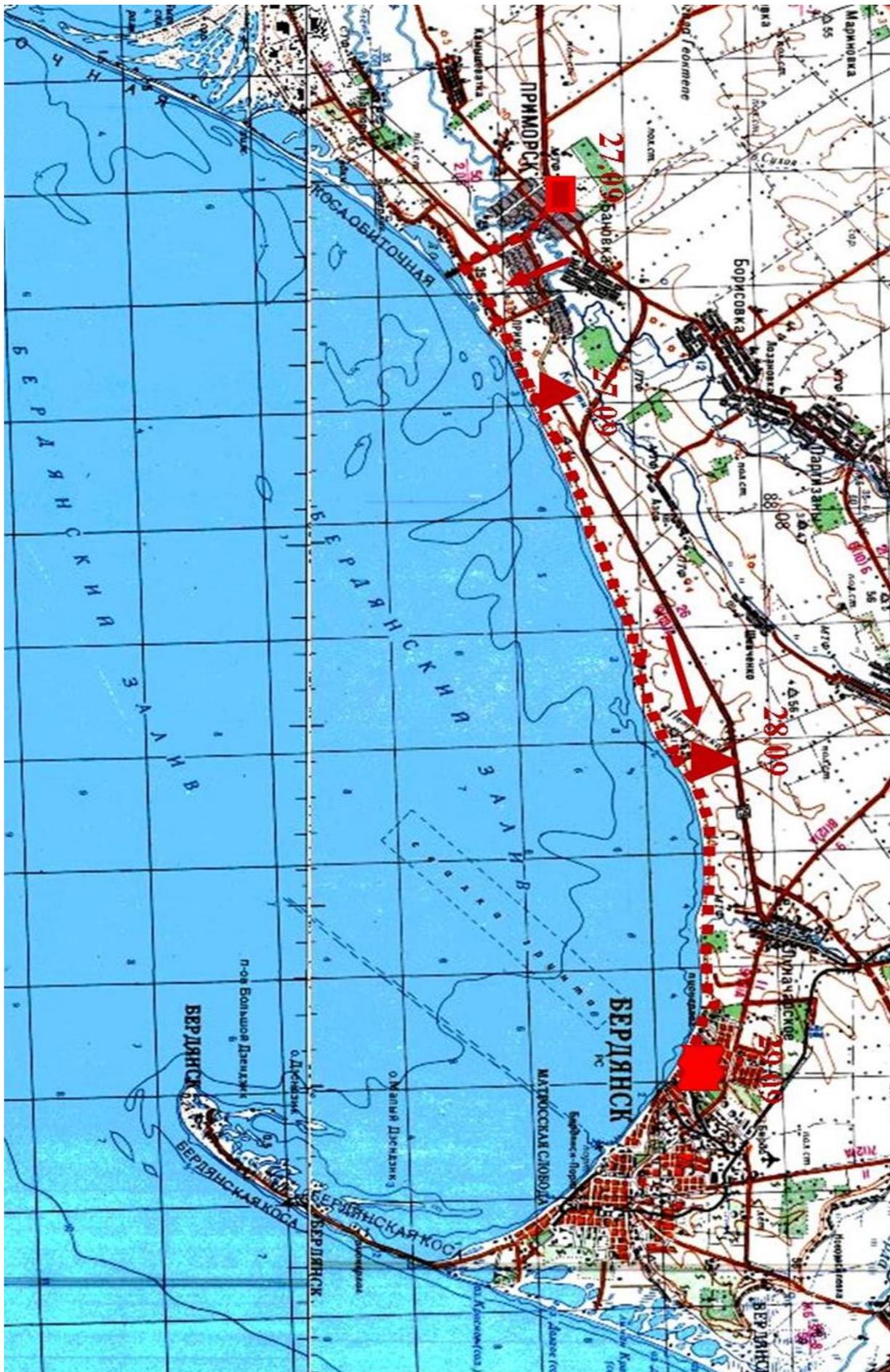
На другий день вихованці оглянули одні з найпівденніших курганів Запорізької області, оцінили ступінь їх розораності. Нажаль ні на одному із них ми не знайшли попереджувальної таблички, або якоїсь огорожі, тому кожного року ці кургани розпахують важкою технікою під час польових робіт. Невтішний висновок експедиції – вони на грані знищення. Під час дослідження учасники також виявили, що на одному із курганів, де, скоріше за все, під час радянських часів, було збудовано водозбірник, для зберігання води, але на сьогодні вони не використовуються. Також на ньому були знайдені сліди розкопу лопатою (фото 4).

Останньою зупинкою експедиції було – с. Азовське, Бердянського району. Неподалік села Азовське гуртківці натрапили на чудовий зразок кам'яного ядрища з креміню – нуклеус (фото 3).

Висновки. Під час експедиції ми відвідали Приморський краєзнавчий музей та дослідили 3 археологічні об'єкти – двоголовий кам'яний бовван, який знаходиться на території музею та два кургани у Приморському районі. Не дивлячись на розораність курганів, ще є потенціал для дослідницької роботи краю, його історії та природи. Також під час дослідження курганів ми зробили висновки, що вони не захищені від чорних археологів та розпахування фермерами під час польових робіт. Крім того, двоголовий половецький кам'яний бовван недостатньо вивчений істориками та археологами. Отже, цей маршрут є цікавим, пізнавальним та мальовничим для людського ока. Є перспектива у проведенні подальших експедицій, розширення маршруту для історичних та археологічних досліджень. У подальших дослідженнях є плани щодо стаціонарної експедиції у літній період, де буде змога не тільки практикувати свої знання та навички, але й гарно відпочити на березі Азовського моря.

Список використаних джерел та літератури

1. Українська радянська енциклопедія: у 12 т. / гол. ред. М.П. Бажан; редкол.: О.К. Антонов та ін. – 2-ге вид. – К.: Головна редакція УРЕ, 1974–1985.
2. «Каталог річок України» – Видавництво АН УРСР, Київ, 1957.
3. Географічна енциклопедія України: у 3 т. / редкол.: О.М. Маринич (відповід. ред.) та ін. – К.: «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1989 – 1993. – 33 000 екз. – ISBN 5-88500-015-8 Сайт Запорізького обласного туристичного центру.
4. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Запорізька область / – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. – 790 с. [Електронний ресурс]. – [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA_\(%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA_(%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0))
5. [Електронний ресурс]. – <https://pro.berdyansk.biz/uk/bereg-slonovoi-kistki-berdjanski-poshukovci-znov-znajshli-biven-mamuta/amp/>

КАРТА-СХЕМА МАРШРУТУ ЕКСПЕДИЦІЇ

ФОРТЕЦІ ДНІПРОВСЬКОЇ ЛІНІЇ НА Р. КОНКА

*Чикалова Евеліна, учениця Запорізької ЗОШ № 15, вихованка КЗ «Центр туризму» ЗОР
Керівник: Янущенко Д.В., керівник гуртка «Пішохідний туризм» КЗ «Центр туризму» ЗОР*

Дніпровська лінія є дуже важливим елементом в історії як Запорізького краю, так і південного регіону України в цілому. Виникнення цієї лінії укріплень ознаменувало початок нового періоду в історії нашого краю. З одного боку, побудова цієї лінії форсувала господарське освоєння та колонізацію Запорізького краю, з другого, вона ознаменувала завершальний етап наступу Російської імперії на Запорозькі Вольності, який продовжився зруйнуванням Січі та захопленням Кримського півострова. І зараз ми відчуваємо відголоски тих подій...

Не дивлячись на те, що сьогодні наявна велика кількість публікацій присвячених історії будівництва фортець Дніпровської лінії, як ми встановили в процесі дослідження, зараз немає єдиної думки стосовно їх розташування, а головними джерелами досі залишаються відповідні роботи Скальковського та Новицького, видані у другій половині 19 століття. Така ситуація пов'язана з тим, що

всі існуючі фортеці Дніпровської лінії, крім Кирилівської та Петрівської, були перенесені з їх місця розташування на початку в інше місце. А саме існування Григорівської фортеці досі ставиться під сумнів деякими краєзнавцями.

Проведена цього року експедиція є продовженням наших експедиційних пошуків 2017 року,

коли ми досліджували залишки центральних та південних фортець Дніпровської лінії (Кирилівської, Олексіївської, Захарівської та Петрівської). Цього разу метою експедиції було обстеження фортець Дніпровської лінії на р. Конка (Микитинської та Григорівської) – уточнення їх місць розташування та оцінка сучасного стану.

Експедиція проходила з активним способом пересування у формі походу 2 ступеню складності. За 4 дні було подолано 55 км за наступним маршрутом: с. Зарічне – с. Таврійське – м. Оріхів – с. Мала Токмачка – с. Новокарлівка.

Рис. 1 Біля залишків Микитинської фортеці

Метою експедиції стало встановлення початкових місць розташування фортець Дніпровської лінії на р. Конка.

Завдання дослідження:

- проаналізувати історію дослідження фортець Дніпровської лінії;
- з'ясувати особливості зведення фортець Дніпровської лінії;
- зібрати картографічний матеріал, що стосується районів розташування фортець Дніпровської лінії;
- встановити місця початкового розташування фортець Дніпровської лінії на р. Конка.
- провести експедиційні дослідження долини р. Конка з метою пошуку залишків фортець Дніпровської лінії на їх початковому місці розташування.

Задля виконання цих завдань експедиційною групою був успішно пройдений маршрут, який став складовою частиною Обласної програми «Мандруємо Запорізьким краєм», присвяченої 80-річчю утворення Запорізької області.

Відзначимо також, що під час експедиційних досліджень для зйомки місцевості групою активно використовувався квадрокоптер.

Першою фортецею, що нами обстежувалась була Микитинська. За проектом ця фортеця мала розміщуватися за 2,5 км від правого берега річки Кінські Води і за 2,5 км від гирла річки Жеребець (північно-західна околиця села Таврійське. Фортецю (зустрічається також назва цієї фортеці – Кряжева) почали зводити в 1774 році, але місцевість виявилася непридатною через те, що трапилася навесні повінь і річка розлилася, тому через рік для спорудження було обрано нове місце на правому березі Кінських Вод в гирлі балки Долгачева. Двортне укріплення повинне було складатися з цитаделі і бастіонів, сполучених куртинами. Із зовнішнього боку їх оперізував сухий рів. Але, у зв'язку із закінченням війни і приєднанням Південної України до Росії, фортеця була добудована за дешевшим і спрощеним планом: головний вал, вісім бастіонів з капонірами і сухий рів. Крім оборонних споруд були побудовані кам'яні будинки для коменданта й інженерів та казарма.

Під час обстеження залишків Микитинської фортеці на другому місці розташування біля смт Зарічне нами було встановлено, що земляні вали укріплення

збереглися відносно добре. Видно вали бастіонів, але майже не видно залишків рову та кам'яних будівель. Також добре видно і сліди «роботи», так званих «чорних археологів» у вигляді ямок від незаконних розкопок, судячи з усього, за допомогою металодетекторів. До речі, в одній з таких ям нами були знайдені залишки червоної цегли.

Рис. 2 Використання квадрокоптера

Стосовно Кряжової фортеці, то можемо сказати, що територія, де вона розташована за картографічним матеріалом, розорена та майже не виділяється на місцевості. Провести ж зйомку за допомогою квадрокоптера нам не дозволили погодні умови – йшов мокрий сніг, потім дощ.

Рис. 3 Робота з картографічним матеріалом

Далі, замість невдало розташованої Григорівської фортеці, побудований редут, згідно зміни планів зі здешевлення будівництва, на схід від сучасного села Білогір'я Оріхівського району, що виконував роль недобудованої Григорівської фортеці.

На жаль, на місцевості нам не вдалося встановити точні координати розташування Григорівської фортеці. Припущення щодо існування фортеці (на її початковому місці розташування та після перенесення) за літературними джерелами та картографічним матеріалом, попри ретельне обстеження місцевості, нами не було підтверджене на польовому етапі. Це свідчить, на нашу думку, про масштаби нищення пам'яток, виявлення та дослідження яких у подальшому, можливо лише за допомогою археологічних методів та геомагнітної зйомки.

Список використаних джерел та літератури

1. Ласковский Ф.Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – СПб., 1865. – 279 с., ил.
2. Карагодин А.И. Создание Новой Днепровской линии крепостей к 225-летию основания г. Александровска // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці. – Запоріжжя, 1995.
3. Вилинов Ю.А. О местонахождении Григорьевской крепости Днепровской линии // Вестник краеведа. Вып.1, Запорожье, 1990.
4. Полное собрание законов Российской империи. СПб, 1830, т. XIX, № 13460. 10 мая., стр. 60-61 Высочайше утверждённые докладные пункты Военной коллегии. — Об устройстве линии по рекам Берде и Московке, с приложением штата, назначенным в 7 крепостях Комендантам и Казачьим полкам [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.nlr.ru/eres/law_r/search.php?regim=4&page=60&part=85
5. Р. Л. Молдавський. Історія Петрівської фортеці Нової Дніпровської лінії (1770–1791 рр.). // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – 428 с.
6. Фоменко В. К 200-летию начала строительства Новой Днепровской линии крепостей. Рукопис. Фонд В. Г. Фоменка в кабінеті краєзнавства Запорізької області бібліотеки ім. Горького.
7. Новицкий Я. П. История г. Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770-1806. - Екатеринослав, 1905

ГУЛЯЙПОЛЕ – ПОЛОГИ: ШЛЯХ СЕЛЯН-ПОВСТАНЦІВ

*Кривицька Діана, КУ «Пологівський ЗЗСО №5», вихованка КЗ «Центр туризму» ЗОР
Керівники: Горулько С.С., директор КУ «Пологівський ЗЗСО І-ІІІ ступенів №5», керівник гуртків
КЗ «Центр туризму» ЗОР та Носко С.Б., педагог-організатор КУ «Пологівський ЗЗСО І-ІІІ
ступенів №5», керівник гуртка «Юні рятівники» КЗ «Центр туризму» ЗОР*

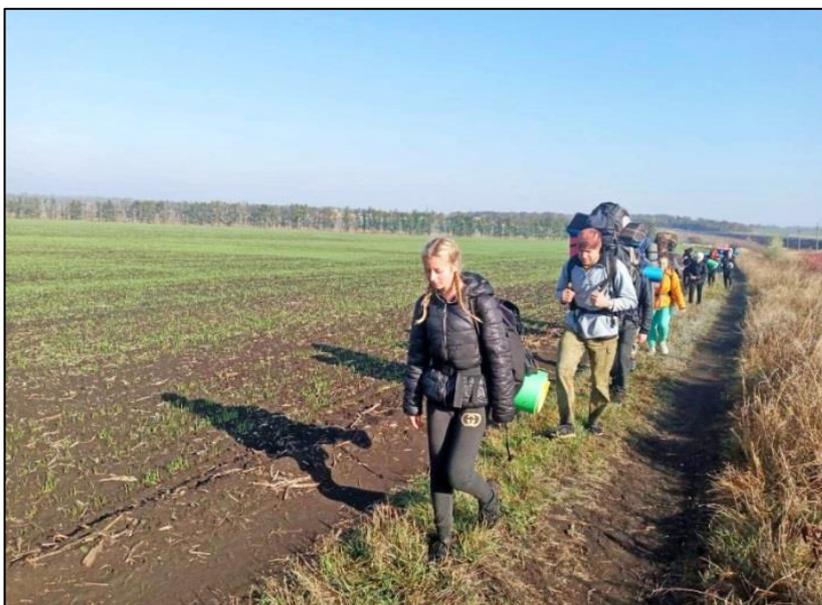
11-13 жовтня 2019 року вихованцями КЗ «Центр туризму» ЗОР з міста Пологи (керівник гуртка Горулько С.С., заступник Носко С.Б.) в рамках обласної програми учнівської молоді «Мандруємо Запорізьким краєм», присвяченої 80-річчю створення Запорізької області, було пройдено пішохідний похід 1 ступеня складності Пологівським та Гуляйпільським районами.

Головною ідеєю походу було

ознайомлення молодого покоління з визначними місцями рідного краю, що пов'язані з постаттю Нестора Махна та іншими діячами селянського повстання анархо-комуністів часів Української революції 1918-1921 рр. Доволі повна експозиція дала дітям уявлення про причини селянського повстання, методи боротьби за волю трудового народу та розправою радянських комуністів-більшовиків над селянами-повстанцями часів буреломних років Української революції. Особливо цікавим експонатом є «тачанка» – легкий фаєтон з встановленим на нього кулеметом системи Максима.

Незважаючи на негоду першого дня подорожі, група туристів відвідала Гуляйпільський краєзнавчий музей, де познайомила з цікавими моментами життя та боротьби за волю народу батька Нестора Махна.

Під час екскурсії найвідомішими місцями м. Гуляйполе вихованці відвідали «музей під відкритим небом» сучасний парк, де було знайдено фундамент п'ятикупольної Свято-Троїцької церкви, підірваної більшовиками у 1935 році, а зараз на місці храму збудовано каплицю. У самому місті Гуляйполе

на початку ХХ століття працювали 4 заводи з виробництва черепиці та цегли, 2 цехи з виробництва олій та крупи, 4 кузні та завод з виробництва сільгоспінвентарю. На головній площі міста діти сфотографувалися з новим пам'ятником Тарасу Шевченку, який було встановлено до 203-річчя з дня народження поета на місці колишнього пам'ятника Леніну. Неабияку цікавість та інтерес у вихованців викликав пам'ятник тачанці – військовому винаходу часів батька Махна. Також учасники походу вшанували пам'ять жертв нацизму на місці братської могили на виїзді з м. Гуляйполе.

Далі юні краєзнавці залишили місто і подорож продовжилася в бік м. Пологи, де діти ознайомилися зі степовими місцевими ландшафтами. Рух групи пролягав ґрунтовими дорогами, шляхами, котрими селяни-повстанці рухалися у військових походах, минаючи пересохлі русла малих річок та чисельні балки, де в реальних умовах можна побачити антропогенний вплив людини на природне середовище. Саме таким пересічним рельєфом відбувалося пересування селянського війська, адже досконало знаючи всі особливості рельєфу власного краю можна було уникати переслідування серед

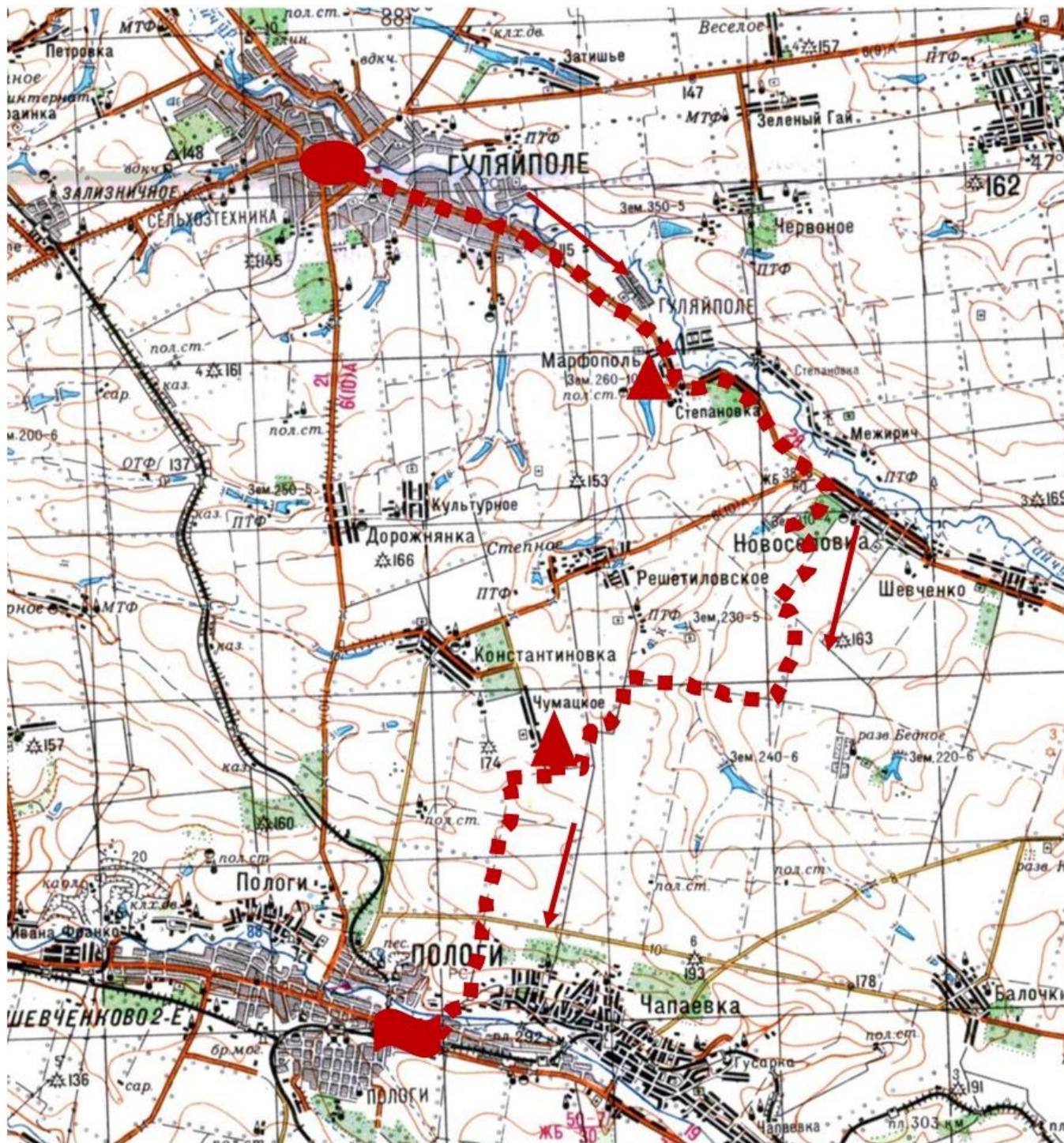

чистого степу, особливо в кінці 1920 – початку 1921 років, коли за наказом Леніна та Троцького було надано детективу «Про ліквідацію «махновщини» як суспільного явища». Тому знання ландшафту для селян-повстанців було життєво важливим.

Обіднє сонце дало можливість помилуватися яскравими барвами осені. Завершення подорожі в м. Пологи включало в себе відвідування меморіальної дошки, присвяченої махновському руху. Досить вдале поєднання історичного краєзнавства з дослідженням ландшафту свого краю зробило цей похід дуже пізнавальним для підростаючого покоління.

Експедиція показала, що не зважаючи на доволі молоду історію рідного краю, все ж таки є видатні пам'ятки історії в поєднанні з природними об'єктами. Феномен махновського руху до сьогоднішнього дня є доволі яскравим та мало досліджений. Для дітей є можливість наочно побачити пам'ятки історії та природи рідного краю і відчувати дух селян-повстанців часів Української революції, зрозуміти тактику пересування степовим ландшафтом.

КАРТА-СХЕМА МАРШРУТУ ЕКПЕДИЦІЇ

ГЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ СТЕПОВОГО ПРИАЗОВ'Я

Зейналова Амалія, Рогачова Поліна, Божинський Євген, ОКЗ «Орієнтир» Петро-Михайлівської СР, вихованці гуртка «Географічне краєзнавство» КЗ «Центр туризму» ЗОР

Керівник: Олійник М.О., вчитель географії ОКЗ «Орієнтир», керівник гуртка «Географічне краєзнавство» КЗ «Центр туризму» ЗОР

Складність геологічної будови території Запорізької області визначає різноманіття та унікальність тих геологічних об'єктів, які можна віднести в розряд геологічних пам'яток природи. На території нашої області представлені майже всі групи пам'яток: стратиграфічні, петрографічні, мінералогічні, геоморфологічні, тектонічні, магматичні та палеонтологічні.

Метою експедиції стало обстеження геологічних пам'яток Південного Приазов'я в межах Запорізької області. Задля реалізації цієї мети, був розроблений маршрут експедиції вододілами та долинами річок Шовкай, Корсак, Лозоватка та Чокрак, що адміністративно відносяться до Приморського та Приазовського районів нашої області.

Основними завданнями експедиції, що виконувала група, було:

- оволодіння учасниками практичними навичками польових досліджень з геологічного краєзнавства;
- уточнення на місцевості розташування геологічних пам'яток;
- оцінка сучасного стану геологічних пам'яток;
- збір зразків геологічних порід на маршруті експедиції.

Задля виконання цих завдань експедиційною групою був успішно пройдений маршрут спортивного пішохідного походу 2 с. с. За підсумками походу учасники оволоділи навичками польових геологічних досліджень, було уточнено місце розташування геологічних пам'яток на місцевості та за допомогою даних супутникових знімків, а також встановлені їх координати. Було також оцінено й

Рис. 1 Корсак-могила

фотозадокументовано сучасний стан пам'яток та зібрано колекцію порід. Проблема збереження рідкісних об'єктів геологічного середовища, тобто фрагментів неживої природи, виникла давно, але лише впродовж останнього десятиріччя людство усвідомило необхідність об'єднання зусиль усіх країн світу, спрямованих на захист унікальних геологічних пам'яток природи від руйнації і знищення та

збереження їх для нащадків. Такі об'єкти заслуговують на ретельну охорону, бо вони належать усьому людству як і визначні пам'ятки культури, але в разі знищення не можуть бути відновленими ні за яких умов і зникають з поверхні Землі назавжди.

Геологічні пам'ятки – це унікальні ділянки території, які дозволяють зрозуміти історію природи краю і є геологічною спадщиною України. Та ці пам'ятки мають цінність не тільки для науки.

Більшість з них є цікавими і привабливими екскурсійними та туристичними об'єктами, що беруть участь у формуванні специфічного мальовничого, привабливого для місцевих жителів і туристів образу Запорізького краю.

Попри те, що сьогодні в Україні спостерігається помітне зближення краєзнавства з туризмом, який сприяє поширенню результатів краєзнавчих пошуків, останні роки спостерігається мала кількість публікацій, відносно геологічних пам'яток Запорізької області. Це пов'язано, насамперед, з малою кількістю науково-дослідницьких робіт та краєзнавчих публікацій. Видані путівник-довідник «Геологические памятники Украины» (1985 р) та 2 том «Геологічні пам'ятки України» (2007 р.) фактично залишаються єдиними джерелами інформації про

геологічні пам'ятки області [1, 44-47; 2, 150-197]. Але слід зазначити, що вищезазначені видання орієнтовані, насамперед, на фахівців з геології та спеціалістів з охорони природи. А для сприйняття читачами, що мають культурно-пізнавальний інтерес до геологічних пам'яток, як до об'єктів туризму, ці видання є досить складними, в першу чергу через специфічну геологічну термінологію.

При тому, що територією області проводиться достатньо багато пішохідних походів, серед яких особливою популярністю користується район Приазовської височини та р. Берди (цей район отримав у народі назву «Приазовської Швейцарії»), та геологічним об'єктам на маршрутах приділяється недостатньо уваги [3].

Низький рівень розвитку геологічного краєзнавства, як і культурно-пізнавального туризму в цілому, є також наслідком відсутності нормативно-правового забезпечення питань використання культурної спадщини в туризмі, обмеженою транспортною доступністю більшості об'єктів, невідповідним станом об'єктів пам'яток та прилеглих територій для туристичних відвідувань, невідповідністю музейних експозицій до сучасних умов. Таку ситуацію багато в

Рис. 2 Дослідження Могили Куксунгур

чому також можна пояснити і загальним зниженням інтересу до геології. Так, у школі сьогодні геології приділяється лише 4 сторінки підручника. У позашкільній освіті, що покликана розширити уяву школярів про цей предмет, геологічне краєзнавство не є популярним напрямом. Хоча раніше, у 1979-1991 рр., проводились щорічні обласні зльоти та змагання юних геологів, розроблялись маршрути геологічних походів [4, 5].

Також слід зазначити, що на сьогодні дуже слабо налагоджена система охорони геологічних пам'яток. Відбувається їх руйнування і знищення внаслідок ерозійних, обвальних-зсувних та інших природних явищ, а також, в результаті негативних антропогенних впливів.

Геологічні пам'ятки Запорізької області, що були обстежені.

Складність геологічної будови території Запорізької області визначає різноманіття та унікальність тих геологічних об'єктів, які можна віднести в розряд геологічних пам'яток природи. На території області представлені майже всі групи пам'яток: стратиграфічні, петрографічні, мінералогічні, геоморфологічні, тектонічні, магматичні та палеонтологічні.

Значна кількість геологічних об'єктів, що відносяться до різних періодів її геологічної історії, відносно компактно розташована в районі південного Приазов'я (Приморський та Приазовський райони) вздовж річок Шовкай, Корсак, Лозоватка та Чокрак, що адміністративно відносяться до нашої області, це і зумовило вибір району експедиції. Нижче наведено коротку характеристику пам'яток цієї території.

Відносно Приазовської височини то, це насамперед у Приморському районі, біля с. Мануйлівка, в 20 км від Азовського моря розташовані 6 кам'янистих пагорбів з унікальною степовою рослинністю, що зветься Корсак-Могила (Рис.1) (тюркською корсак – живіт). На цих горбах розміщений покинутий кар'єр, в якому на початку минулого століття видобували багаті залізні руди. Пасма складені породами

Рис 3. Єлисеївський кар'єр

дем'янівської світи центрально-приазовської серії, нижня частина світи складена безрудними неясносугастими кварцитами. Також у Приморському районі біля с. Єлисеївка розташований відпрацьований кар'єр (Рис. 3), що є однією з найбільш мальовничих пам'яток, не схожу на будь-які інші не тільки в Приазов'ї, але й в Україні – Зелена Могила (Єлисеївське пегматитове поле). Єлисеївське рудне поле належить до західного металогенічного району Приазовської області. Воно розташоване в межах Салтичанської куполоподібної структури в басейні р.Чокрак і складається з родовищ Зелена Могила, Балка Великого Табору та інших. В районі родовища зафіксовано більше 150 різновидів порід та мінералів (колумбіт, танталіт, циркон, берил, монацит, вольфраміт та інші)

У Приазовському районі біля с. Новоспаське розташована Могила Куксунгур (Рис 2) з тюркської перекладається як «голуба могила біля річки»), яка піднімається над місцевістю пагорбом висотою 5 м, що складений залізистими кварцитами центрально-приазовської серії нижнього протерозою. Природні виходи відсутні, але відслоєння кварцитів можна спостерігати у невеликих відвалах та стінках гірничих

виробок. Пам'ятка являє собою найпівденніший вихід залізистих кварцитів докембрію в межах Східноєвропейської платформи. З 1972 р. геологічна пам'ятка мала статус пам'ятки природи місцевого значення. У 2006 р. рішенням Запорізької обласної ради ця територія була виключена з природно-заповідного фонду. Підстави скасування у рішенні не зазначені, але, ймовірно, це пов'язано з існуванням планів щодо промислової розробки родовища залізних руд.

Рис. 4 Коларівський кар'єр

Слід також зазначити, що Запорізька область є розвинутим промисловим регіоном з потужними мінеральними ресурсами. За різноманітністю й багатством мінерально-сировинних ресурсів область займає одне з провідних місць в Україні. Відповідно до державного балансу, запасів в області налічується: 25 видів корисних копалин, розвідано 131 родовище, 114 родовищ враховано Державним балансом України, з яких 36 перебуває в експлуатації. Це зумовило появу в ньому великої кількості кар'єрів. Проте, сьогодні більшість кар'єрів нашого краю вже не діючі, і представляють цікаві геологічні об'єкти у більшості доступні для дослідження.

Підсумки, висновки, рекомендації. На місцевості було уточнено місце розташування геологічних пам'яток та, за допомогою даних супутникових знімків, встановлені їх координати. Було також оцінено й фотозадукоментовано сучасний стан пам'яток та зібрано колекцію порід. Також для ідентифікації знайдених зразків

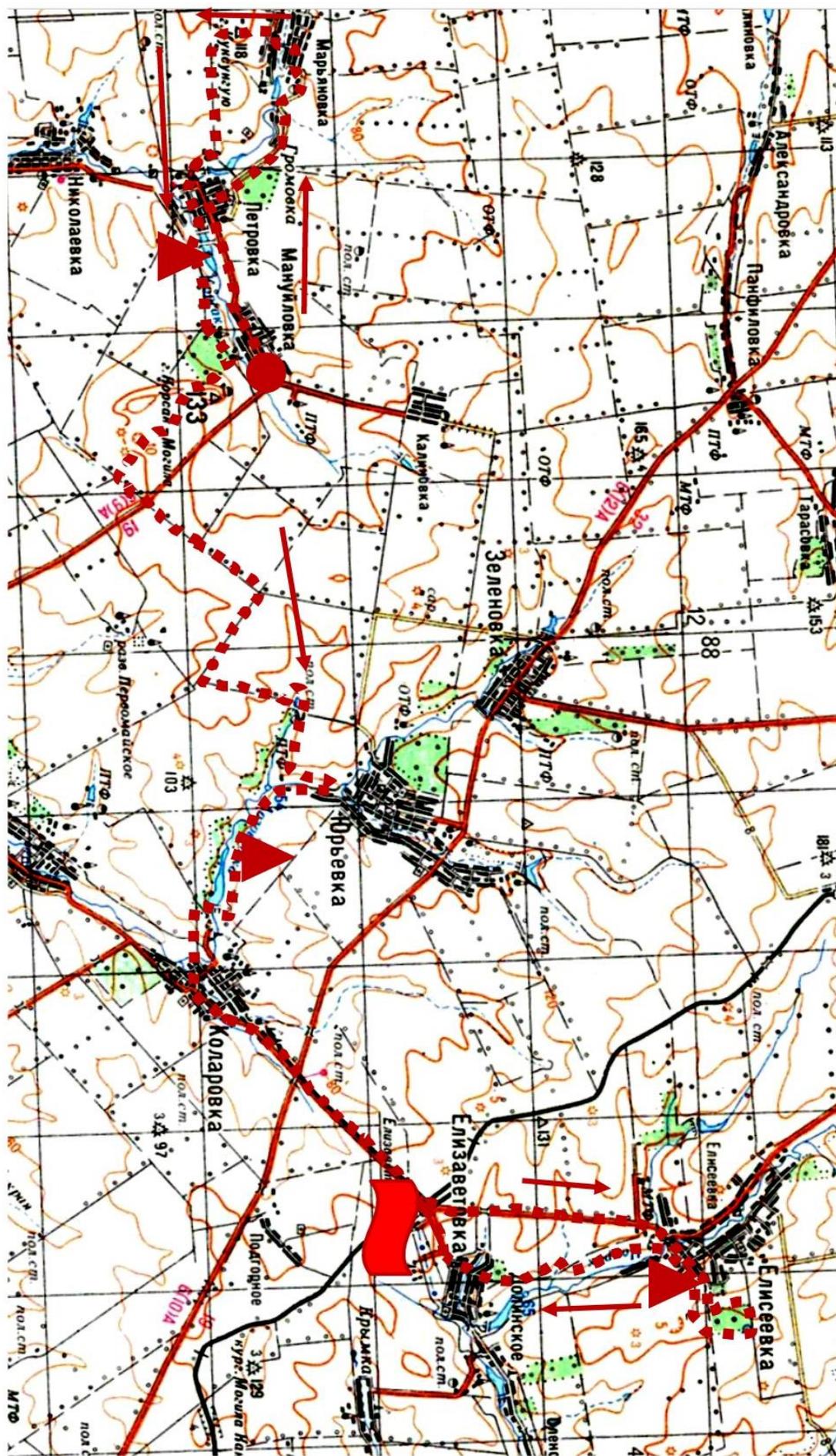
були проведені консультації з Тамарою Деркач старшим науковим співробітником Запорізького обласного краєзнавчого музею, члена палеонтологічного товариства Національної академії наук України та Володимиром Манюком доцентом Дніпровського національного Університету. Під час обстеження геологічних пам'яток природи було встановлено наступне:

- 1) На всіх пам'ятках природи відсутні охоронні знаки, межі об'єкту не винесені в натуру.
- 2) Такі геологічні пам'ятки, як Зелена Могила, розташовані поруч з територією діючого кар'єру та знаходяться під загрозою руйнації.
- 3) В обстежених кар'єрах видобувають такі породи як граніт, гнейс, мігматит, пегматит.
- 4) Опис розташування геологічних пам'яток не завжди відповідає їх фактичному розташуванню на місцевості, як за картографічним матеріалом (карти, атласи) так і за природоохоронними документами.
- 5) Території геологічних пам'яток вкриті трав'янистою рослинністю, серед якої трапляються цінні та рідкісні види рослин та тварин.
- 6) Зібрані матеріали також можуть послугувати основою для довідника «Геологічні пам'ятники Запорізької області».
- 7) Провівши камеральну обробку, ми поповнили мінералогічну колекцію в нашому шкільному музеї, який знаходиться в кабінеті географії.
- 8) Випустили тематичний плакат за результатами експедиції в краєзнавчому куточку для активізації туристичної діяльності.
- 9) Інформація про похід була розміщена на сайті КЗ «Центр туризму» ЗОР, бо що він є регіональним засобом інформації. Для того, щоб всі бажаючі могли побачити різні цікаві куточки нашої країни.

На цих конкретних прикладах видно історичний розвиток господарської діяльності людини та великий природний потенціал, що дає змогу виховувати почуття патріотизму, гордість за свій край, його значимість, а головне – осмислити необхідність охорони та детального вивчення цієї природно-історичної спадщини.

Список літератури та джерел інформації

1. Геологические памятники Украины: Справочник-путеводитель / Коротенко Н.Е., Щирица А.С., Каневский А.Я. и др. – К.: Наукова думка, 1985.
2. Геологічні пам'ятки України. *Geological landmarks of Ukraine: у 4 т. (укр. та англ. мовами) / Колектив авт.* – 2007.– Т. 2.
3. Бадіон О.П., Дігтяр Ю.М. *Стежками північного Приазов'я. Путівник.* – Запоріжжя: «Полиграф», – 2002. – 253 с.
4. *Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства – сторінки історії (1948 – 2008).* – Запоріжжя: «Кераміст», 2008. – с. 56 – 57.
5. Скіпенко А.Г. *Геологические походы по Запорожской области.* – Запорожье – 1992. – Вып. 1– 26 с.; 1995. – Вып. 2. – 26 с.
6. Петроченко В.І. *Природа Запорізького краю: Довідник.* – Запоріжжя: «Тандем Арт Студія», 2009. – 200 с., іл. 7-21
7. Манюк В.В. *Об'єкти геологічної у природно-західному фонді України – Вісник – Дніпропетровськ – 2014. ДДАЕУ – № 1 (33) – с. 88.*

КАРТА-СХЕМА МАРШРУТУ ЕКСПЕДИЦІЇ

НІМЕЦЬКІ КОЛОНІСТИ НА МЕЛІТОПОЛЬЩИНІ

Даниліна Анастасія, учениця Мордвинівської ЗШ І-ІІІ ст., вихованка КЗ «Центр туризму» ЗОР

Керівник: Жейнова Л.М., заступниця директора з НВР, керівниця гуртка «Історичне краєзнавство» КЗ «Центр туризму» ЗОР

Маршрут експедиції: с. Мордвинівка – с. Констянтинівка – с. Новгородківка – с. Степне – с. Мар'ївка – с. Полянівка – с. Золота долина – с. Ромашки – с. Долинське (67 км).

Вивчення подій, фактів, дослідження сторінок історії України, заселення краю, етнологічних особливостей у наш час має велике значення для формування системи цінностей підростаючого покоління, які в подальшому й служитимуть важливим фактором формування особистості.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб розкрити маловідомі сторінки історії Мелітопольщини, пов'язані із колонізацією краю.

Завдання, які стали перед нами:

- проведення експедиції, збір фактичного матеріалу, інтерв'ю;
- дослідження історико-публіцистичної спадщини;
- вивчення архівних документів;

Слід зазначити, що південь України внаслідок тривалого процесу його заселення став регіоном спільного життя й активного взаємовпливу багатьох суттєво відмінних один від одного народів, з притаманною кожному з них широкою гамою особливостей в господарському житті, культурі й побуті. Історія Мелітопольщини своїм корінням сягає сивої давнини. 1783 рік став важливим рубежем в історії нашого рідного краю. 8 квітня Катерина II підписала маніфест «Про прийняття півострова Кримського, острова Тамана і всієї Кубанської сторони під Російську державу».

Почалось заселення наших земель. Одними з перших серед іноземних переселенців на Півдні України з'явилися греки, які у 1778 році, переселились з Криму до Приазов'я. У цей же час відбулося перше організоване переселення болгар на територію України.

З 1786 року на Півдні України з'явилися німецькі колоністи, спочатку меноніти: сектанти-

Залишки німецького кладовища на околицях с. Золота долина

анабаптисти голландського походження, а з 1803 року – вихідці з Пруссії та Баварії [1, с. 22-42; 4 с. 244].

На початку ХІХ ст. територія Мелітопольського району починає інтенсивніше заселятися. Більш приближена до наших днів історія – це заселення земель виходцями із Запорізьких козаків, суворовськими солдатами, тобто українцями, росіянами, а також німцями, чехами, болгарами, представниками різних конфесій: православними, католіками, духоборами, менонітами, молоканами. До нашого часу залишились будівлі дев'ятнадцятого століття, старі німецькі кладовища, менонітські казарми.

Значна частина представників національних меншин України існувала в умовах добровільної самоізоляції. Тому громада для них була об'єднуючим етнічним фактором. Общинний спосіб життя був притаманний усім етноспільнотам. Община регулювала усі аспекти життєдіяльності етноспільнот – господарський, побутовий, морально-етичний, релігійний [1, с. 42; 2, с.31].

З 07 по 09 червня 2019 року відділом краєзнавства та патріотичного виховання КЗ «Центр туризму» ЗОР, в рамках обласної програми учнівської молоді «Мандруємо рідним краєм», було проведено етнографічну експедицію Мелітопольським районом, в якій нам пощастило взяти участь. Наша експедиція пройшла місцями вже неіснуючих німецьких (Марієнфельд, Дармштадт, Йоганесру, Кайзерталь, Ейгенфельд) та чеської (Чехоград) колоній колишньої Ейгенфельдської волості Мелітопольського повіту Таврійської губернії. Це дало змогу дізнатися ближче етнічний склад населення, цікаві факти з історії краю (додаток 1). Спогади про перших господарів цих сіл зберігаються і в пам'яті сучасних жителів. Ми занотували різні свідчення про німців-колоністів: як про добрих господарів, їх релігійність, підприємливість.

Житло. Вибір будівельних матеріалів, особливості спорудження житлових та господарських будівель національними меншинами залежали від характерних для південноукраїнського регіону кліматичних умов та економічних факторів. Німці, греки, болгары та євреї користувалися дещо відмінними типами селянського житла, що відрізнялися плануванням та інтер'єром, проте будинки мали й спільні

Німецький будинок у с. Мар'ївка. Поруч з будинком колодязь

елементи, а під час їх зведення використовувалися схожі техніки будівництва. Обрання конструкції будинку залежало не лише від особливостей традиції житлового будівництва у середовищі етноспільнот, а й від майнового стану та соціального статусу його власників.

У селах Мар'ївка, Полянівка, Золота долина, Ромашки, Долинське перебування німецьких переселенців відчувається і досі. Перш за все – в архітектурі. Господарські та житлові будівлі хоч і зазнали впливу часу, проте особливості їх проектування суттєво відрізняються від пізніших забудов в цьому краї.

Житло було найважливішою частиною поселенського середовища, його соціально-побутової сфери, від якої залежало здоров'я, побут, відпочинок та дозвілля мешканців. Процес розвитку житла мав свої особливості у середовищі різних національних меншин Півдня України і був зумовлений не лише відмінними традиціями будівництва, а й зміною соціальних та економічних умов життя. Головною умовою вибору типу планування житлового будинку були місцеві умови кожного окремого району (клімат, місцеві будівельні матеріали тощо), а також приналежність родини до тієї чи іншої соціальної групи.

Помешкання виконувало роль своєрідного індикатора матеріального становища населення національних меншин та впливало на його спосіб життя, а відтак і уявлення про оточуючий світ. Воно було найбільш консервативною і найтяжче змінюваною стороною побуту, вимагало значних матеріальних витрат для свого поліпшення та було показником, що характеризував економічну спроможність його мешканців.

Поселення німецьких колоністів мали уніфікований план забудови. Через середину села йшла головна вулиця, яку доповнювали два-три провулки. Будинки розташовувалися з обох боків широкої вулиці, відстань між якими досягала 50 метрів. Кожна садиба складалася із житлової будівлі, двору, саду, місця для худоби і току. Паркан, яким обгороджували садибу, зводили із каменю. Його висота сягала 1,5 м. Тротуар, що знаходився поряд був кам'яним (додаток 4).

Жителі німецьких колоній будували житлові споруди із каменю, ракушняка чи випаленої цегли, яка виготовлялася із місцевої глини. Поряд з колоніями були розташовані заводи з виробництва цегли і черепиці. Мешканець

Черепиця. Економія Реммергоф. Вироблено у 1909 р.

Золотої Долини Шебунов В.О. показав нам черепицю, яка була вироблена в економії Реймергоф у 1909 році.

На фасаді багатьох будинків ми помітили дві великі букви. Це ініціали хазяїв, яким належали заводи з виробництва будівельних матеріалів. З розповіді Шебунової Лідії Миколаївни ми дізнались, що колись, у дитинстві, її зацікавив отвір у стіні. Вона полізла туди і опинилась у тунелі, через який проходило тепле повітря по всьому будинку, який був дуже великий. У господарчій частині була копильня.

Цікаве внутрішнє оздоблення збереглося у будинку Дудонець Тетяни Валентинівни у селі Полянівка. Будинок був побудований у 1914 році і належав заможній німецькій сім'ї. У великій вітальні та в кімнатах ми побачили гіпсову ліпнину на стелі (додаток 7). Будинок дуже великий, розділений на дві частини. У житловій, «зимовій» частині – п'ять кімнат, в «літній частині» – дві дуже великі кімнати, можливо тут була якась майстерня. У повоєнні часи частину будинку займала школа, а друга частина була квартирою для вчителів. У пошуках джерел води німецькі колоністи копали на подвір'ях глибокі колодязі. У деяких випадках викопувався один колодязь з хорошою питною водою на кілька дворів, а нерідко і на все село. Криниця складалася із дерев'яного корпусу, навісу, барабана, цівка та відра.

На подвір'ї Шебунової Лідії Миколаївни зберігся колодязь, викладений червоною цеглою. І до нашого часу він залишається діючий.

Господарство. Одними з найдосвідченіших хліборобів українського степу були німці. Земля кожної колонії була розділена на садибну, сінокісну, для пасовища і польову. Остання перебувала в безпосередній близькості від села і, в свою чергу, ділилася на 4 ділянки (чотиріпільний оборот). У кожному полі колоніст мав по 6,4 десятин. Польові ділянки перебували у кожного під рукою. Близькість від будинку дозволяла йому ретельно обробляти землю з використанням робочої худоби і вдосконалених знарядь праці, виготовлених своїми ж сільськими ремісниками. У сфері тваринництва німецькі колоністи проявили неабияку активність. Саме вони почали першими в Україні у широких масштабах практикувати тонкорунне вівчарство, що було досить вигідним і прибутковим. Вже на початку ХІХ ст. серед колоністів з'явилися підприємці, які торгували худобою і продуктами тваринництва. В колоніях існувала система єдиноспадкування. Це спонукало колоністів навчати своїх синів якому-небудь ремеслу. Багато німецьких ремісників брали позики і будували цегляні заводи, черепичні, гончарні майстерні, деякі з них переросли у майбутньому у масштабні підприємства з великою кількістю робочих.

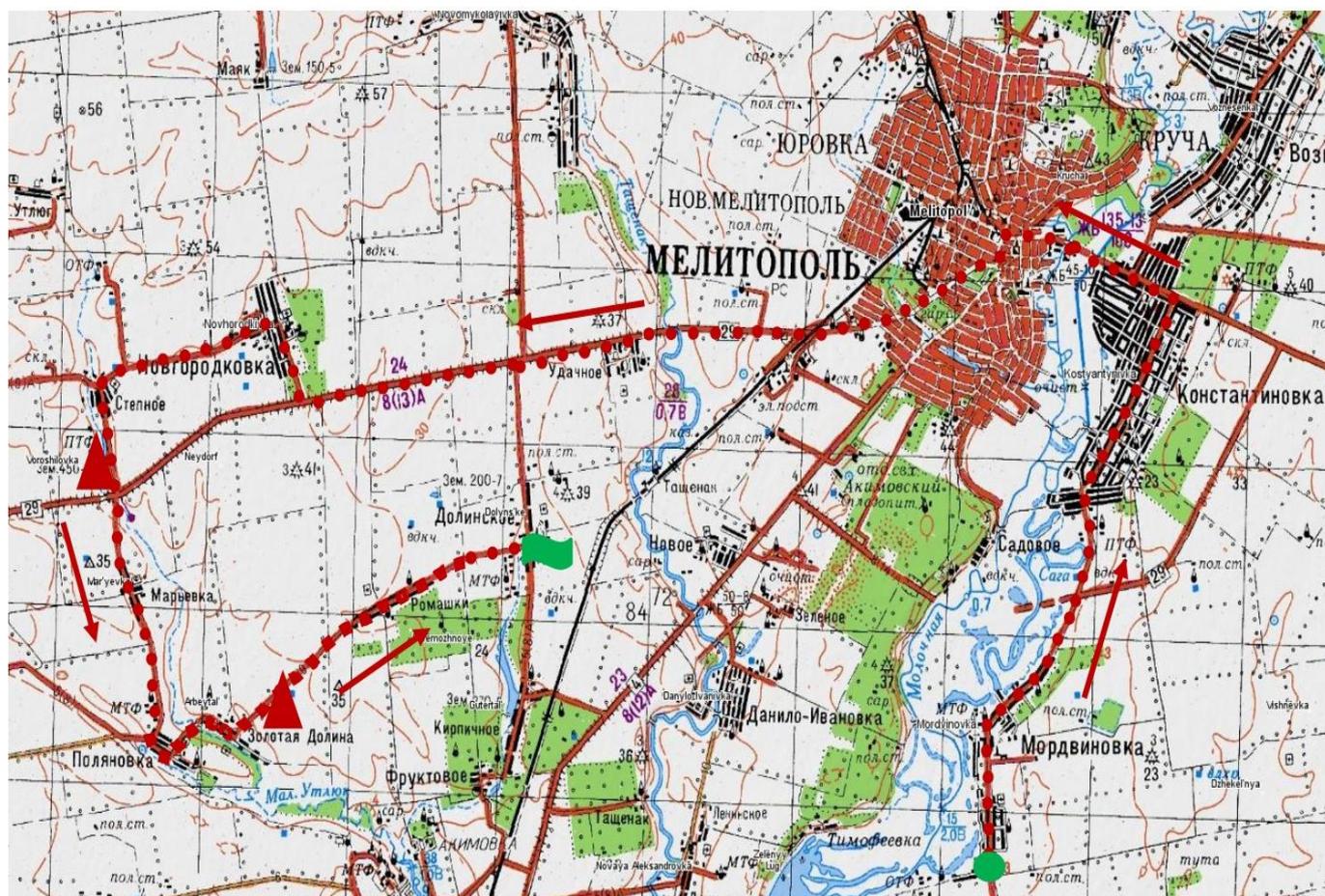
У селищі Ейгенфельд (Полянівка), діяв цегляно-черепичний завод Д.І. Берловича (1908), паровий млин Оберлендера, склади сільгоспмашин і знарядь Ейгенфельдського споживчого товариства «Зоря» і Х.Х. Гехта, видавництво і друкарня. У 1910-1915 рр. в Ейгенфельді випускалася газета «Дер Ландвірт». У Дармштадті працював цегельний завод К. Брауна (1850), цегельно-черепичний завод Я.Я. Нюрнберга (1911). Склад сільськогосподарських машин і знарядь Я.Я. Нюрнберга. У кожному населеному пункті, де ми проводили опитування, мешканці розповідали про те, що у селі були цегляні заводи, млини, майстерні.

Висновки. Ми опрацювали і систематизували зібраний матеріали. Зробили опис. Можна узагальнити наступні висновки: 1) німецькі колонії – яскрава сторінка історії нашого краю, навіть у наш час на Мелітопольщині збереглися німецькі храми, будівлі, споруди різного призначення; 2) господарська активність німецької етнospільноти була багатогалузевою, що сприяло економічному розвитку нашого краю; 3) житло було найважливішою частиною поселенського середовища, його соціально-побутової сфери, від якої залежало здоров'я, побут, відпочинок та дозвілля мешканців, а головною умовою вибору типу планування житлового будинку були місцеві умови (клімат, будівельні матеріали тощо), а також приналежність родини до тієї чи іншої соціальної групи.

Список використаних джерел та літератури

1. Васильчук В. М. Німецькі поселенці в Україні у перший період радянської влади / Володимир Миколайович Васильчук // *Вопросы германской истории*, 2001. – С. 22-42.
2. Винниченко І. Німці в Україні. Біо-бібліографічний довідник / Ін-т досліджень діаспори. – К.: ТОВ «Геопринт», 2011
3. Кудряченко А. І. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле і сьогодення / А. І. Кудряченко. – К.: Наукова думка, 1995
4. Німці в Україні 20 – 30-ті рр. ХХ ст. Збірник документів державних архівів України. – Київ, 1994. – 244 с.
5. Державний архів Запорізької області (далі - ДАЗО), Р 2964, оп. 1, спр. 20, арк. 10 ДАЗО, П-3, оп. 1, спр. 118, арк. 11 – 17, 32

КАРТА-СХЕМА МАРШРУТУ ЕКСПЕДИЦІЇ

На в ч а л ь н е в и д а н н я
Матеріали (тези доповідей)
обласної краєзнавчої конференції учнівської молоді
«Краєзнавчі нариси Запорізького краю»,
присвяченої 80-річчю утворення Запорізької області
Частина 1. «Туристсько-краєзнавча експедиція учнівської молоді «Мандруємо
Запорізьким краєм»

Редактори: Янущенко Дмитро Вікторович
Сало Юрій Олександрович

Видання підготовлене до друку і віддруковане у
КЗ «Центр туризму» ЗОР
Тираж 50
69091, м. Запоріжжя, вул. Немировича-Данченка, 46-а
Тел.: (061) 224-02-71, 224-24-71
E-mail: info_turcenter@ukr.net
Сайт: www.zostkum.ucoz.ua